

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Γ'

Ἡ ιστορικότητα τῆς συνείδησης στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα καὶ ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς

Ὁ στοχασμὸς τῆς Ἀναγέννησης δὲ συμβάλλει κατὰ τρόπο ἀξιόλογο στὴ διαμόρφωση μιᾶς θεωρίας γιὰ τὴν ιστορικότητα τῆς συνείδησης, οὔτε ἀποσαφηνίζει τίς κατηγορίες τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ πάνω στὶς ὁποῖες μιὰ τέτοια θεωρία θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ θεμελιωθῇ. Ἡ ἔλλειψη τῆς κατανόησης τῆς ἱστορικῆς συνέχειας ποὺ χαρακτηρίζει τὸ στοχασμὸ τῆς Ἀναγέννησης ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι στὸ σύνολό του καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐπὶ μέρος ἀποκλίσεις ἀντιμετώπισε μὲ πολεμικὴ διάθεση τὴ Μεσαιωνικὴ σκέψη καὶ τὸν Ἀριστοτελισμὸ¹. Ὁ στοχασμὸς τῆς Ἀναγέννησης δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιληφθῇ ὅτι ἔννοιες τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως τὸ «δυνάμει» καὶ τὸ «ἐνεργεία» ἢ ἡ «γένεσις» καὶ ἡ «φθορὰ» θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ θεμελιωθῇ μιὰ θεωρία ποὺ θὰ ἀποσαφηνίζε τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης. Ἀνασταλτικὸ παράγοντα ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀποτελοῦν καὶ οἱ ἐπιβιώσεις τοῦ μαγικοῦ τρόπου σκέψης κατὰ τὴν Ἀναγέννηση. Οἱ ἐπιβιώσεις αὐτὲς εἶναι ἐκδηλές στὶς ἀντιλήψεις τοῦ Παρακέλσου γιὰ τὴν μυστικὴ ἀλληλεπίδραση τῶν φαινομένων τῆς φύσης καὶ τοῦ κόσμου, καὶ γιὰ τὸ κρυφὸ συμβολισμό τους². Γενικὰ στὴν Ἀναγέννηση ἐπικρατοῦν οἱ αἰσθητικὲς κατηγορίες σὲ πολὺ πῶς σημαντικὸ βαθμὸ ἀπὸ ὅ,τι οἱ καθαρὰ ἱστορικὲς. Ὅπως ἐγίνε σαφές ἀπὸ τίς ἀναλύσεις τοῦ Jacob Burckhardt, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ πράξη κρίνεται μὲ αἰσθητικὰ κριτήρια καὶ οἱ κοινωνικοὶ ἢ πολιτειακοὶ θεσμοὶ ἀντιμετωπίζονται σὰν ἔργα τέχνης. Ἡ αἰσθητικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πράξης εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἱστορικὴ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ κυρίως Ἀναγέννηση, ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ στὰ τέλη τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα καὶ στὸν δέκατο πέμπτο αἰώνα, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἰδίως σὰν Ἀναγέννηση τῶν τεχνῶν καὶ τῶν γραμμάτων, ὄχι σὰν Ἀναγέννηση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἢ τῶν ἐπιστημῶν.

1. Βλ. E. Namer, *La Philosophie Italienne*, Paris, 1970, σ. 26 κ.έ.

2. Πρὸβλ. F. Coplestone, *A history of philosophy*, London, 1953, τ. 3 σ. 267.

Αυτή είναι ή εικόνα για την 'Αναγέννηση που προβάλλει από τα κείμενα των φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού. Ο d'Alembert, που συνοψίζει την εικόνα αυτή, παρουσιάζει την 'Αναγέννηση σαν περίοδο κατά την οποία αναπτύσσονται τα γράμματα, οί καλές τέχνες και ή καλαισθησία, όχι όμως και ο έπιστημονικός ή ο φιλοσοφικός στοχασμός¹. Έξηγεϊ το γεγονός αυτό από την ίδια τή φύση του ανθρώπινου πνεύματος και από τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται.

Οί καλές τέχνες, ή φιλολογική έρμηνεία των αρχαίων κειμένων και γενικά ή καλαισθησία αναπτύσσονται πριν από την έπιστήμη και τή φιλοσοφία, γιατί ο άνθρωπος αισθάνεται και σχηματίζει εικόνες και παραστάσεις πριν αναπτυχθί το λογικό του, δηλαδή πριν αναπτύξει την ίκανότητα να σχηματίζει σαφείς και διακριτές έννοιες για τις σταθερές σχέσεις που συνδέουν τα φαινόμενα, και πριν αναπτύξει την ίκανότητα του αποδεικτικού συλλογισμού. Η φαντασία μπορεί να αναπτυχθί πιο εύκολα και πιο γρήγορα από το λογικό, γιατί «εργάζεται» πάνω σε αντικείμενα που κατασκευάζει ή ίδια, ενώ το λογικό δεσμεύεται από αντικείμενα που προϋπάρχουν². Η μετάβαση από την 'Αναγέννηση στα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα και στις αρχές του δέκατου έβδομου, όποτε αναπτύσσονται οί έπιστήμες που καθορίζουν τή μαθηματική τάξη του κόσμου, και ο μεθοδικός φιλοσοφικός στοχασμός, αντιστοιχεί με την εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος από τή φάση κατά την οποία αναπτύσσεται ή φαντασία και ή καλαισθησία στη φάση την κατά οποία αναπτύσσεται ή νόηση, με την οποία σχηματίζονται έννοιες και αντιλήψεις, καθώς και το λογικό με το οποίο οί αντιλήψεις αυτές αποσαφηνίζονται, έλέγχονται και συστηματοποιούνται. Θα ήταν δυνατό να αποδοθί στον d'Alembert ή άποψη ότι ή εξέλιξη του πολιτισμού από την 'Αναγέννηση ως τα τέλη του δέκατου έκτου και του δέκατου έβδομου αιώνα εκφράζει την εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος από τή φαντασία και την καλαισθησία στο λογικό.

Η θεωρία για την ιστορικότητα τής συνείδησης δεν προετοιμάζεται ουσιαστικά από τή λεγόμενη 'Αναγέννηση των τεχνών και τα γραμμάτων. Αρχίζει να παίρνει μορφή κατά τα τέλη του δέκατου έκτου και τις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα με τον Montaigne και τον Bacon. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην επίδραση του Χριστιανισμού, που χωρίζει το ιερό από το φυσικό. Ό,τι ανήκει στη φύση μπορεί να είναι αντικείμενο έπιστημονικής γνώσης. Το φυσικό φαινόμενο δεν προκαλεί ούτε δέος ούτε θαυμασμό, που θα ανέστελλαν τή δυνατότητα για εξέλιξη τής νόησης. Στην ίδια συνέπεια καταλήγει ή ήλιοκεντρική κοσμολογία του Κοπέρνικου και του Γαλιλαίου.

1. *Discours Préliminaire* σ. 78 κ.έ.

2. Όπ. παρ., σ. 86 - 87.

Ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο δὲν εἶναι πιά σταθερή. Ἡ συνείδησή του μπορεῖ νὰ ἐξελιχθῆ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτήν. Ἐπόμενο ἦταν νὰ ὀδηγηθῆ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς στὴν ἄποψη ὅτι οἱ διάφορες μορφές καὶ λειτουργίες τῆς συνείδησης, ὅπως ἡ θρησκευτικὴ πίστη σύμφωνα μὲ τὸν Montaigne, προσδιορίζονται ἀπὸ κοινωνικοὺς ἢ πολιτιστικοὺς ὅρους¹, καθὼς καὶ ὅτι ἐκφράζονται μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη. Ἔτσι τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα ὅπως τὸ ἐννοεῖ ὁ Montaigne ἐκφράζεται, ἔστω καὶ παραμορφωμένο, μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ θέση καὶ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου².

Ἡ καλλιέργεια τοῦ ἐγῶ, ἡ διαμόρφωσή του καὶ ἡ πορεία του πρὸς τὴν αὐτογνωσία, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Montaigne, συντελοῦνται μέσα στὸ χρόνο, ἀν καὶ πρόκειται γιὰ μιὰ ἀσυνεχὴ μορφή χρονικῆς ἐξέλιξης. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ τοῦ ἐγῶ πρὸς τὴ γνῶση τῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν ὁρίων του παίρνει ἱστορικὴ μορφή. Ὁ ἱστορικὸς αὐτὸς χαρακτήρας τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἐγῶ, χωρὶς νὰ τὴν καθορίζει ἢ νὰ τὴν περιορίζει ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο, ἢ ἡ ὑπαρξὴ ὑπερβατικῶν ὑποστάσεων ἢ ἄλλες δεσμεύσεις θεολογικῆς μορφῆς, ἐξηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ὁ Βολταῖρος, ποὺ ἀναγνωρίζουν τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης, ἐπιδοκιμάζουν τὴν ἀντίληψη τοῦ Montaigne γιὰ τὶς μεθόδους καὶ τὶς μορφές τῆς καλλιέργειας τοῦ ἐγῶ³.

Ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης εἶναι ἐπίσης συνυφασμένη μὲ τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο ποὺ συντελεῖται ἰδίως στὸ τέλος τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα. Ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐφεύρεση τοῦ τηλεσκοπίου ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο (1609) καὶ τὴν τελειοποίηση τῶν πειραματικῶν μεθόδων. Ἡ σχέση αὐτὴ ἀνάμεσα στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ συνείδηση ἐξελίσσεται ἱστορικὰ καὶ στὴν ἐξέλιξη τῶν τεχνῶν καὶ τῆς πειραματικῆς μεθόδου φαίνεται στὸ στοχασμὸ τοῦ Fr. Bacon.

Ὁ Bacon ἀναφέρεται στὴ σχέση αὐτὴ μὲ τὴν ἄποψή του γιὰ τὴν ἀμοιβαία ἐξάρτηση τῆς ἐξέλιξης τῆς θεωρητικῆς νόησης, ὅπως ἐκφράζεται μὲ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, καὶ τῆς πρακτικῆς νοημοσύνης, ὅπως ἐκφράζεται μὲ τὶς «μηχανικὲς τέχνες», αὐτὲς δηλαδή ποὺ στηρίζονται στοὺς νόμους ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ὁ Bacon προεκτείνει τὶς διαπιστώσεις ὀρισμένων προσωκρατικῶν φιλοσόφων. Παρατηρεῖ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐξελιχθῆ ὁ νοῦς χωρὶς τὸ χέρι, οὔτε τὸ χέρι χωρὶς τὸν νοῦ. Ἡ θεωρητικὴ νόηση μὲ τὴν ὁποία καθορίζουμε τοὺς νόμους τῆς φύσης δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῆ χωρὶς τὴν πρακτικὴ νοημοσύνη καὶ τὶς τέχνες ποὺ τὴν ἐκφράζουν. Ἡ θεωρητικὴ νόηση, ἀν χωριστῆ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ νοημο-

1. G. Gusdorf, *La Révolution Galiléenne*, I, σ. 66 - 67.

2. *Essais*, II, κεφ. 12, ἐκδ. M. Rat, τ2, σ. 123.

3. *Mélanges*, σ. 126 - 127.

σύνη, καταλήγει σὲ αὐθαίρετα συμπεράσματα, ἀφοῦ δὲν ἐλέγχονται ἀπὸ τίς τεχνικὲς ἐφαρμογές τους. Ἡ ἐξέλιξή της ἀναστέλλεται ἢ ὀδηγεῖ στὴν ἀποσύνθεσή της. Ἡ πρακτικὴ νοημοσύνη παραμένει τυφλὴ, ἀν δὲν κατευθύνεται ἀπὸ τίς διαπιστώσεις τῆς θεωρητικῆς νόησης. Ἡ ἐξέλιξή της δὲν πραγματοποιεῖται, ἢ συντελεῖται κατὰ τρόπο ἀκανόνιστο καὶ ἄλογο¹.

Ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης σὲ σχέση μὲ τὴν πρακτικὴ νοημοσύνη ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ θεωρητικὴ νόηση, ἀν τὴν θεωρήσουμε ἐξελικτικά. Στὸ *Novum Organum* ὁ Bacon ἀντιδιαστέλλει πρὸς τὴ «σοφιστικὴ φιλοσοφία» τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ κατακερματίζει τὴ φύση σὲ ἕνα ἄθροισμα «εἰδῶν» χωρὶς ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ τάξη τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Δημοκρίτου ποὺ ἐξέφρασαν ταυτόχρονα τὴν ἐνότητα τῆς φύσης μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ πυρὸς καὶ τοὺς ποσοτικoὺς καθορισμοὺς τῶν ἀτόμων, καὶ τὴν πολλαπλότητά της μὲ τίς διάφορες μορφές ποὺ παίρνει τὸ πῦρ κατὰ τοὺς μετασχηματισμοὺς του καὶ μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀτόμων². Ἀπὸ τίς παρατηρήσεις αὐτὲς τοῦ Bacon συνάγεται ὅτι ἡ θεωρητικὴ νόηση ἐξελίσσεται κανονικὰ καὶ κατὰ κάποιον τρόπο προοδευτικά, ὅταν ἡ λειτουργία τῆς σύνθεσης καὶ τῆς συστηματοποίησης δὲ χωρίζεται ἀπὸ τὴ λειτουργία τῆς ἀνάλυσης μὲ τὴν ὁποία διακρίνονται τὰ στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν μιὰ ὁλότητα. Ὁ Bacon ἐπίσης καθόρισε τίς ἀρχές ποὺ προϋποθέτει ἡ κανονικὴ ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης, ἔστω καὶ ἀν δὲν τίς τήρησε μὲ συνέπεια στὴ φιλοσοφία τῆς φύσης ποὺ ἀνέπτυξε. Ἡ μιὰ ἀπὸ τίς ἀρχές αὐτὲς εἶναι ἡ ἄρνηση τῶν τελεολογικῶν ἐξηγήσεων³. Ἡ ἄλλη εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ σκεπτικισμοῦ, ὅταν δὲν ἔχει κριτικὸ καὶ μεθοδικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ ἀποβλέπει ἀπλῶς στὴν ψυχολογικὴ ἱκανοποίηση ἢ τὴν ἐπιθυμία τῆς ἐπιβολῆς πάνω στοὺς ἄλλους, ποὺ ἐξασφαλίζονται μὲ τὴν ἐπίδειξη τῆς ἱκανότητος τοῦ ἀμφισβητεῖν⁴. Ὁ Bacon κατάλαβε ὅτι οἱ τελεολογικὲς ἐξηγήσεις εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ θεωρητικὴ νόηση εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξελιχθῆ ἀπεριόριστα καὶ στὸ χρόνο καὶ κατ' ἑκτασιν, ὡς πρὸς τὸ πεδίο τοῦ πραγματικοῦ, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικείμενο ὀρθολογικῆς γνώσης. Ἄν υἱοθετήσουμε τίς τελεολογικὲς ἐξηγήσεις, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης σταματᾷ, ὅταν ἀναπτύξει τὴν πιὸ τέλεια

1. *Novum Organum* § II, VIII, XIX, H. Dick, *F. Bacon, Selected Writings*, New York, 1955, σ. 461 - 462, 465.

2. *Novum Organum*, ὄπ. παρ., § LI, LXIII, σ. 475, 481 - 482.

3. *Novum Organum* § XLVIII, σ. 473.

4. ὄπ. παρ., § LXVI, LXVII. Αὐτὸ συμβαίνει ὅταν ὁ Σκεπτικισμὸς μεταβάλλεται σὲ δόγμα, π.χ. μὲ τὴ μορφή τῆς «ἀκαταληψίας». Τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Σκεπτικισμὸς εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ αἷτια ποὺ ἀναστέλλουν τὸ φωτισμὸ τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἐκφράζει ἀργότερα ὁ Leibniz, βλ. P. Riley, *The Political Writings of Leibniz*, Cambridge, 1972, σ. 104.

μορφή της ή όταν πραγματοποιήσει τὸ σκοπὸ της. Ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας της δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι πρόσκαιρος. Ὁ ἀπόλυτος σκεπτικισμὸς ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ μιὰ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς θεωρητικῆς νόησης καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο λόγο. Μιὰ τέτοια θεωρία θεμελιώνεται πάνω στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι «κόρη τοῦ χρόνου». Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ συνεπάγεται ὅτι ἡ ἀλήθεια σχηματίζεται ἱστορικὰ χωρὶς νὰ συμβαίνει ἡ θεωρητικὴ νόηση νὰ μὴ μπορεῖ νὰ τὴν πλησιάσει. Ἐπίσης ἡ θεωρητικὴ νόηση δὲν εἶναι ποτὲ σὲ θέση νὰ τὴν κατακτήσει ὀριστικά. Ἡ ἱστορικὴ θεώρηση τῆς θεωρητικῆς νόησης δειχνεῖ ὅτι ἡ ἀντίθεση δογματισμοῦ καὶ σκεπτικισμοῦ ἀντιστοιχεῖ ἀπλῶς σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς φάσεις τῆς ἐξέλιξής της, τὴ φάση κατὰ τὴν ὁποία ἐπιδιώκει μιὰ ὀριστικὴ καὶ στατικὴ γνώση ἀναλλοίωτων ὑποστάσεων.

Ἄφοῦ καθόρισε ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀρχές ποὺ προϋποθέτει ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς θεωρητικῆς νόησης, ἰδίως ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι κόρη τοῦ χρόνου, ὁ Bacon συνάγει καὶ τὶς συνέπειες τῶν ἀρχῶν αὐτῶν. Διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ πολιτισμὸς ἐξελίσσεται σὰν ἓνας ἄνθρωπος ποὺ βαθμιαῖα ὀριμάζει. Ἀντίστροφα ἡ θεωρητικὴ νόηση ἐξελίσσεται προοδευτικά, ὅπως καὶ ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ ἀνάμεσα στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κάθε φάση τους εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προγενέστερης χρονικῆς ἐξέλιξής τους¹. Οἱ ἀλήθειες τῆς νόησης, ὅπως καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι προϊόν τοῦ χρόνου. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρξει ἀναλογία ἀνάμεσα στὶς ἡλικίες τῆς νόησης καὶ τὶς ἐποχὲς τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως θὰ ἀναπτυχθῇ ἀπὸ τὸν Βολταῖρο, τὸν d'Alembert καὶ τὸν Condorcet. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ ἐκτείνεται καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Bacon ὀρίζει τὴν ἀνασταλτικὴ ἐπίδραση τῆς αὐθεντίας σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ προσήλωση στὴν αὐθεντία παρεμποδίζει τὸ φωτισμὸ τῆς θεωρητικῆς νόησης, δηλαδὴ τὴν συνειδητοποίηση τῶν δυνατοτήτων της. Ἡ προσήλωση αὐτὴ ἀναστέλλει τὴν προοδευτικὴ ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης καθὼς καὶ τὴν προοδευτικὴ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἡ μαγεία ἀναστέλλει μὲ τὴν γοητεία ποὺ ἀσκεῖ πάνω στὸ στοχασμὸ τὴν ἱκανότητα γιὰ προσεκτικὴ παρατήρηση τῆς φύσης².

Ἄπὸ τὴν ἀναλογία αὐτὴ τῆς ἐξέλιξης τῆς θεωρητικῆς νόησης καὶ τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ συνάγεται καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Bacon ὅτι οἱ ἱστορικὲς κατηγορίες εἶναι αὐτὲς ποὺ ἐξηγοῦν καὶ διαφωτίζουν στὸν πιὸ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Bacon περιλαμβάνει στὰ διάφορα εἶδη τῆς ἱστορικῆς γνώσης ποὺ διακρίνει καὶ τὴν

1. ὁπ. παρ. § LXXXIV, σ. 501 - 502.

2. *Novum Organum* Πρόλογος

«ἱστορία τῶν γραμμάτων» (*historia literarum*) πού πρέπει νά θεωρηθῆ σάν ἱστορία τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἱστορία τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ἀποσαφηνίζει σύμφωνα μέ τόν Bacon τήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου γενικά, ὅπως τὸ μάτι τοῦ Πολυφήμου συμπληρώνει τή μορφή του¹. Δεδομένου ὅτι ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς, ὅπως καθορίζεται ἀπὸ τόν Bacon, εἶναι τὸ σύνολο τῶν γνώσεων πού ἀποκτῶνται ἀπὸ τὴ νόηση κατὰ τὶς διαδοχικὲς φάσεις τῆς ἐξέλιξής της καὶ ἐκφράζονται μέ τὰ ἔργα της, ἔπεται ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης εἶναι αὐτὴ πού ἀποσαφηνίζει τὴν πολιτιστικὴ ἐξέλιξη γενικά καὶ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ καθαρὴ μορφή της.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «ἱστορία τῶν γραμμάτων» ὁ Bacon περιλαμβάνει στὰ διάφορα εἶδη τῆς ἱστορικῆς γνώσης, δηλαδή τῆς γνώσης κάποιας μορφῆς ἐξέλιξης, φυσικῆς ἢ ἀνθρώπινης, πού ἀποκτᾶται μέ τὴ μνήμη, καὶ τὴ φυσικὴ ἱστορία (*historia naturalis*). Στὴ φυσικὴ ἱστορία περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἱστορία τῶν τεχνῶν (*Historia Mechanica*), δηλαδή τῶν ἐφαρμογῶν τῶν εὐρημάτων τῆς ἐπιστήμης μέ τὶς ὁποῖες καλυτερεύει ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου². Ἡ ἱστορία τῶν τεχνῶν ἢ, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, τῶν τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν, μιὰ καὶ ἡ ἀνάπτυξή τους προϋποθέτει τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης, μᾶς δείχνει ὅτι «μικρὰ καὶ ταπεινὰ πράγματα ἀποκαλύπτουν τὰ μεγάλα» καὶ ὅτι «ἡ φύση τοῦ κάθε πράγματος φαίνεται καλύτερα στὰ πιὸ μικρὰ μέρη του»³. Ἡ ἱστορία τῶν τεχνῶν δείχνει ὅτι γιὰ τὸν προσδιορισμὸ μιᾶς ἐξέλιξης εἶναι νόμιμη ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου τῆς ἀνάλυσης ἐνὸς ὅλου στὰ πιὸ ἀπλὰ στοιχεῖα του. Ἡ ἱστορία τῶν τεχνῶν δὲν ἐκφράζει μόνο τὴν ἐξέλιξη τῆς πρακτικῆς νοημοσύνης. Μᾶς ἐπιτρέπει ἐπίσης νὰ κατανοήσουμε τὴ γένεση τῆς ἀφαιρετικῆς λειτουργίας τῆς θεωρητικῆς νόησης, ἀφοῦ μέ τὶς τεχνολογικὲς ἐφαρμογὲς ἡ θεωρητικὴ νόηση ἀποκτάει τὴ δυνατότητα νὰ διακρίνει ὅτι οἱ παρατηρήσεις πού ἰσχύουν γιὰ κάποια περιοχὴ τῆς φυσικῆς πραγματικότητας εἶναι δυνατό νὰ ἰσχύσουν καὶ γιὰ κάποια ἄλλη. Μέ τὴν ἱστορία τῶν τεχνῶν εἶναι δυνατόν ἡ θεωρητικὴ νόηση νὰ πλησιάσει μιὰ συνολικὴ ἐποπτεία τῆς φύσης. Μέ τὶς τεχνολογικὲς ἐφαρμογὲς εἶναι δυνατό νὰ καθοριστῆ λογικὰ ἡ πολλαπλότητα τῶν αἰσθητῶν μορφῶν πού συνιστοῦν τὴ φύση, ὅπως ἀκριβῶς μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὶς ιδιότητες ἐνὸς ἀνθρώπου, ἂν τὸν καθηλώσουμε σὲ ἓνα ὀρισμένο τόπο.

Οἱ ἀναλύσεις αὐτὲς τοῦ Bacon γιὰ τὴν ἱστορία τῶν τεχνῶν ἢ τῶν τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν μᾶς δείχνουν ὅτι ἡ θεωρητικὴ νόηση γεννιέται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ νοημοσύνη. Μᾶς δείχνουν ἐπίσης ὅτι ἡ μέθοδος τῆς ἀνάλυσης

1. *The Advancement of Learning*, F. Bacon, *Selected Writings*, ἐκδ. H.G. Dick, New York, 1955, σ. 230.

2. ὅπ. παρ., σ. 232 κ.έ.

3. σ. 233.

ένος ὅλου στά στοιχεῖα του πού, σύμφωνα με τή διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη ἰσχύει γιά τήν ἐξήγηση τῆς γένεσης τῆς οἰκογένειας ἢ τῆς πολιτείας, μπορεῖ νά ἰσχύει καί γιά τήν ἐξήγηση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῶν τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν ὅσο καί γιά τήν ἐξήγηση τῆς γένεσης τῆς θεωρητικῆς νόησης ἀπό τήν πρακτικὴ νοημοσύνη, πού ἡ ἐξέλιξη τῶν τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν προϋποθέτει ἄμεσα. Ἐάν ἦταν νόμιμη ἡ ἀναφορὰ σέ Ἀριστοτελικές κατηγορίες, γιά νά ἐξηγηθῆ ἡ θεωρία τοῦ Bacon γιά τή σχέση τῆς ἐξέλιξης τῆς θεωρητικῆς νόησης με τήν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, θά ἦταν δυνατὸ νά παρατηρηθῆ ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ἀποτελεῖ τὸ εἰδολογικὸ αἴτιο πού ἀποσαφηνίζει καί μορφοποιεῖ τήν ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης. Ἡ ἱστορία τῶν τεχνῶν ἀποτελεῖ τὸ ποιητικὸ αἴτιο τῆς ἐξέλιξης τῆς θεωρητικῆς νόησης.

Ἡ ἀποψη τοῦ Bacon ὅτι τὸ αἴτιο τῆς ἐξέλιξης τῆς θεωρητικῆς νόησης εἶναι ἱστορικὸ συνεπάγεται λογικὰ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης δὲ συντελεῖται ἀπλῶς παράλληλα με τήν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ἀλλὰ ὅτι προσδιορίζεται ἀπὸ κοινωνικοὺς ὄρους. Ἡ σχέση αὐτὴ ἀνάμεσα στὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης καί τοὺς κοινωνικοὺς ὄρους πού τὴν προσδιορίζουν καί τὴν ἐκφράζουν ἀποσαφηνίζεται ἀπὸ τὸν Bacon στὴν θεωρία του γιά τὰ αἴτια τῆς πλάνης. Τὰ αἴτια αὐτὰ τῆς πλάνης εἶναι «εἰδῶλα», δηλαδὴ παραστάσεις πού παρεμβαίνουν ἀνάμεσα στὴ θεωρητικὴ νόηση καί τὰ φυσικὰ φαινόμενα¹. Ἀπὸ τὰ εἰδῶλα αὐτὰ ἐξηγοῦνται ἀπὸ κοινωνικοὺς ὄρους τὰ λεγόμενα «εἰδῶλα τῆς ἀγορᾶς».² Τὰ εἰδῶλα αὐτὰ εἶναι παραστάσεις πού ἔχουν κοινωνικὴ προέλευση καί πού ἐκφράζονται καί ἐνισχύονται ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ χρῆση, ἰδίως ὅταν εἶναι ἀσαφῆς, εἴτε γιὰτί οἱ λέξεις καί οἱ προτάσεις πού χρησιμοποιοῦνται ἀναφέρονται σὲ ἀνύπαρκτα ἀντικείμενα, εἴτε γιὰτί ἀναφέρονται σὲ φαινόμενα τὰ ὅποια δὲν εἶναι δυνατὸ νά ὑπαχθοῦν κάτω ἀπὸ γενικὲς ἐννοιες. Ἡ ἀνάλυση τῶν εἰδῶλων τῆς ἀγορᾶς δείχνει ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ κοινωνία κατευθύνει τὴ θεωρητικὴ νόηση με τὶς συλλογικὲς παραστάσεις καί ἰδίως με τὴ γλώσσα. Ἐξάλλου ὅταν ἡ θεωρητικὴ νόηση πάρει μιὰ ἱστορικὴ μορφή, π.χ. ὅταν ἔχει πάρει τὴ μορφή ἑνὸς φιλοσοφικοῦ συστήματος, ἡ μορφή αὐτὴ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν τρόπο με τὸν ὅποιο ὁ φιλόσοφος παριστάνει με τὴ φαντασία του τὸν κοινωνικὸ ρόλο του. Κατ' ἀναλογία οἱ πράξεις καί οἱ κινήσεις ἑνὸς ἠθοποιοῦ προσδιορίζονται ἀπὸ τὴ μορφή πού δίνει με τὴν φαντασία του στὸ ρόλο του μέσα σὲ ἕνα θεατρικὸ ἔργο. Ἡ συσχέτιση αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Bacon γιά τὰ «εἰδῶλα τοῦ θεάτρου».

1. *Novum Organum* § XLI - XLII.

2. *Novum Organum* § XLIII, σ. 470, LIX, σ. 477, LX, σ. 478.

Πρόκειται για τὰ φιλοσοφικά συστήματα πού ἀγνοοῦν τὰ δεδομένα τῆς παρατήρησης ἢ εἶναι πολύ προσκολλημένα σ' αὐτὰ καί δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ προχωρήσουν στὶς ἀναγκαῖες γενικεύσεις ἀναστέλλοντας ἔτσι τὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρητικῆς νόησης πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση¹. Τόσο τὰ πρῶτα πού ὁ Bacon ὀνομάζει ὀρθολογικά ὅσο καί τὰ δεύτερα πού ὀνομάζει ἐμπειρικά δείχνουν ὅτι ὁ φιλοσοφικός στοχασμός προσδιορίζεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ γλώσσα ἀλλὰ καί ἀπὸ τὶς παραστάσεις ἐκεῖνες πού δὲν ὑπόκεινται σὲ ἐκλογίκευση καί ἐπαλήθευση. Τέτοιες παραστάσεις εἶναι λ.χ. οἱ «προλήψεις», δηλαδή διαφορὲς ἠθικοθρησκευτικὲς δοξασίαι πού σχηματίζονται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν φαινομένων γιὰ ζητήματα πάνω στὰ ὁποῖα ἡ παρατήρηση τῶν φαινομένων μπορεῖ νὰ δώσει ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση. Ἡ ἐπίδραση τῶν «προλήψεων» αὐτῶν, πού ἀσκεῖται πάνω στὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ μέσω τῆς φαντασίας τοῦ φιλοσόφου, συνδέεται καί μὲ τὸ χαρακτήρα του, πού διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη πού ἔχει γιὰ τὸν κοινωνικὸ ρόλο του.

Οἱ συσχετίσεις αὐτὲς δείχνουν τὴν ἐπίδραση τῶν κοινωνικῶν ὄρων πάνω στὸν πεπλανημένο καί ὄχι πάνω στὸν ἀληθινὸ στοχασμὸ, πράγμα πού θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀποψη ὅτι ὁ πεπλανημένος καί ὄχι ὁ ἀληθινὸς στοχασμὸς καθορίζεται ἀπὸ κοινωνικοὺς ὄρους. Ὡστόσο ἡ ἀποψη τοῦ Bacon εἶναι ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅ,τι ἀπομένει ἀφοῦ ἐξαλειφθῆ βαθμιαῖα καί μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ πλάνη. Ἡ ἀληθινὴ γνώση γεννιέται ἀρνητικὰ ἀπὸ τὴν πεπλανημένη γνώση, πράγμα πού σημαίνει ὅτι προσδιορίζεται γενετικὰ ἀπὸ κοινωνικοὺς ὄρους. Θὰ ἦταν δυνατόν, ἂν μάλιστα ἀναφερθοῦν οἱ ἀναλύσεις τῆς Νέας Ἀτλαντίδας, νὰ ἀποδοθῆ στὸν Bacon ἡ ἀποψη ὅτι ἡ γνώση γίνεται ἀληθινή, ἀποφεύγοντας τὸν κατακερματισμὸ τοῦ ἐμπειρισμοῦ καί τὶς ἀυθαίρετες ἐπαγωγὲς τῆς ὀρθολογικῆς φιλοσοφίας, ὅταν οἱ κοινωνικὲς συνθήκες δὲν ἐνθαρρύνουν τὴ χρήση μιᾶς ἀσαφούς γλώσσας, δὲν ὀδηγοῦν στὴ γένεση διαφόρων προλήψεων, δὲν ἐνθαρρύνουν τὴν ἐπικράτησή τους καί γενικὰ δὲν καλλιεργοῦν τὸν ἀνθρωπομορφικὸ τρόπο σκέψης.

Οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ θεωροῦν τὸν Bacon σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς νόησης καί ἰδίως τῶν λειτουργιῶν τῆς μὲ τὶς ὁποῖες παρατηρεῖ καί καταγράφει τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ὁ Βολταῖρος συσχετίζει τὴ φιλοσοφία τοῦ Bacon μὲ τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Μὲ τὸν Bacon ἡ θεωρητικὴ νόηση ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὶς ἀσαφεῖς ἐννοίες πού προέκυψαν ἀπὸ τὴν Ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία καί ἀπὸ τὸ θεολογικὸ κύρος μὲ τὸ ὁποῖο εἶχαν περιβληθῆ ἐξαιτίας τῆς χρησιμοποίη-

1. *Novum Organum* XLIV, σ. 471, LXI - LXIII σ. 479 - 482.

σής τους από τη Σχολαστική φιλοσοφία¹. Έτσι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την άπεριόριστη εξέλιξή της. Ο Diderot προεκτείνει στο έργο του *De l'interprétation de la nature* τη διάκριση του Bacon ανάμεσα στην «όρθολογική» και την «έμπειρική» φιλοσοφία που ο Diderot ονομάζει «πειραματική»². Όπως και ο Bacon, ο Diderot βλέπει σ' αυτές τις δυο μορφές φιλοσοφίας την έκφραση δυο σχετικά σταθερών τάσεων, τις οποίες εμφανίζει διαδοχικά ή θεωρητική νόηση κατά την ιστορική εξέλιξή της. Οι τάσεις αυτές είναι ή τάση για συστηματοποίηση και αποσαφήνιση της ένότητας, που κρύβει ή επιφανειακή πολλαπλότητα των φυσικών φαινομένων, που συντελείται με το λογικό, και ή τάση για προσεκτική παρατήρησή τους και επαλήθευση των συμπερασμάτων της παρατήρησης, που συντελείται με την «πειραματική» σκέψη. Ο Diderot ολοκληρώνει τον Bacon με τον πληρέστερο προσδιορισμό της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στην όρθολογική και την «πειραματική» φιλοσοφία, ή καθεμιά από τις οποίες άμεσα αναστέλλει και σε ευρύτερη προοπτική εύνοει την ανάπτυξη της άλλης³. Αντίθετα ο Bacon με κάποια έλλειψη διεισδυτικότητας θεώρησε την όρθολογική και την «έμπειρική» φιλοσοφία, όπως τις ονομάζει, σά δυο μορφές πεπλανημένης γνώσης, τις οποίες πρέπει να αποφύγει ή θεωρητική νόηση, για να προχωρήσει στην ανακάλυψη και τον καθορισμό των φυσικών νόμων. Η διάκριση του Diderot, που είναι και συσχέτιση, ανάμεσα στην όρθολογική και την «πειραματική» φιλοσοφία, ή με άλλα λόγια τον όρθολογικό και έμπειρικό τρόπο σκέψης, που εμφανίζονται αναλογικά με τη διαδοχή αυταρχικών και αναρχικών τάσεων στην πολιτική ιστορία, τον οδηγεί στο ακόλουθο συμπέρασμα. Ο τεχνικός τρόπος σκέψης αποτελεί προέκταση της «πειραματικής φιλοσοφίας», γιατί οι τεχνίτες μετά από διάφορες δοκιμές συλλαμβάνουν τά μυστικά της φύσης και τη σωστή μέθοδο με την οποία μπορούν να κατασκευάσουν κάποιο αντικείμενο⁴. Ο Diderot, που βλέπει σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι ο Bacon τις τέχνες σαν βιαστικές κάποτε μιμήσεις φυσικών φαινομένων, ενώ αυτά εξελίσσονται με μεγάλη βραδύτητα και απαιτούν μακρό χρόνο για να ολοκληρωθούν, αναγνωρίζει, όπως και ο Bacon, την εύρετική αξία των τεχνών. Με τις τέχνες καθηλώνονται, όπως γίνεται με καρφιά, όρισμένες φυσικές μορφές και συλλαμβάνονται άμεσα όρισμένες σταθερές σχέσεις μεταξύ των φυσικών

1. *Lettres Philosophiques* 12, *Mélanges* σ. 32 - 36.

2. *Oeuvres Philosophiques*, σ. 191 - 193, πρβλ. σ. 177, σημ. 2 και J. Roger, *Les Sciences de la vie dans la pensée française du XVIIIe siècle*, σ. 603.

3. όπ. παρ., σ. 177 - 180.

4. *De l'interprétation de la nature* XXX, XXXVII, *Oeuvres philosophiques*, σ. 196 - 197, σ. 211 κ.έ.

φαινομένων. Γι' αυτό και οί τεχνίτες, ακόμα και οί χειρώνακτες, αναπτύσσουν μιὰ ἔμπνευση ποὺ ὄχι ἀδικαιολόγητα θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συγκριθῆ μὲ τὸ δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη¹. Στὶς ἀναλύσεις του αὐτὲς ὁ Diderot ἀκολουθεῖ τὸν Bacon. Διακρίνει ὅμως σαφέστερα ἀπὸ τὸν Bacon τὴ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης, ὅπως σχηματίζεται καὶ ἐκφράζεται μὲ τὴν ὀρθολογικὴ φιλοσοφία.

Ὁ Bacon ἄφηνε ἀνεξήγητη τὴ διαπίστωσή του ὅτι οἱ ἀρχαῖοι χῶριζαν τὸ νοῦ ἀπὸ τὸ χέρι ἢ τὴν ἐξηγεῖ ἐν μέρει τουλάχιστον μὲ ἠθικὲς ἢ ψυχολογικὲς θεωρήσεις. Τελικὰ διαπιστώνει τὴ συμπληρωματικὴ σχέση ἀνάμεσα στο νοῦ καὶ τὸ χέρι ἀφήνοντας ὅμως κάπως ἀσαφὴ τὴν ἐσωτερικὴ συνάφειά τους. Ὁ Diderot συμπληρώνει τὰ κενὰ ποὺ ἀφήνουν οἱ ἀναλύσεις τοῦ Bacon. Παρατηρεῖ ὅτι ὁ τεχνικὸς στοχασμὸς συλλαμβάνει τὸ πλῆθος τῶν δυνατοτήτων ποὺ κρύβει ἡ πολυμορφία τῶν φυσικῶν φαινομένων. Τὸ πλῆθος αὐτὸ ἀνάγεται σὲ σαφεῖς καὶ κατανοητὲς ἔννοιες ἐξαιτίας τῆς ἀνάγκης νὰ ἀνακοινωθῆ στοὺς ἄλλους ὅ,τι συνέλαβε ἡ ἔμπνευση ἢ ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, τὸ δαιμόνιο τῶν τεχνιτῶν². Ἔτσι ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἐνόραση τῶν τεχνιτῶν γεννιέται ἡ θεωρητικὴ συστηματοποίηση καὶ ἀποσαφήνιση ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ὀρθολογικὴ φιλοσοφία. Αὐτὴ τείνει ἀπὸ τὴ φύση της νὰ περιορίσει ἢ νὰ ἀναστρίψει τὴν ἐξέλιξη τῶν τεχνῶν καὶ γενικὰ τῆς «πειραματικῆς» φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ὁποία ὡστόσο κατευθύνεται καὶ τὴν ὁποία προϋποθέτει. Ὁ Diderot συλλαμβάνει διαλεκτικὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ θεωρητικὴ νόηση ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν ὀρθολογικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν πρακτικὴ νοημοσύνη ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν «πειραματικὴ» φιλοσοφία καὶ τὸν τεχνικὸ στοχασμὸ, ποὺ ὁ Bacon ὄριζε κάπως παρατακτικά. Τὶς ἀντιμεταφυσικὲς τάσεις τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Bacon τονίζει ὁ d'Alembert στὴν ἀνασύνθεση τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς θεωρητικῆς νόησης καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος ποὺ καθορίζει στὸ *Discours Preliminaire de l' Encyclopedie*. Ἡ σκέψη τοῦ Bacon σύμφωνα μὲ τὸν d'Alembert προσδιορίζει τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος καὶ τῆς θεωρητικῆς νόησης περιορίζοντας τὸ ἀντικείμενο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ στὶς γνώσεις ποὺ μᾶς εἶναι χρήσιμες³. Ὁ περιορισμὸς ποὺ θέτει, κατὰ τὸν d'Alembert, ὁ Bacon στὸ ἀντικείμενο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ προϋποθέτει τὸ σχηματισμὸ τῆς κριτικῆς λειτουργίας τῆς θεωρητικῆς νόησης μὲ τὴν ὁποία διακρίνει αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ γνωρίσει ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀπρόσιτο στὶς γνωστικὲς της δυνατότητες. Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς θέτει τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν τελειοποίηση τῆς κριτι-

1. ὅπ. παρ., σ. 196 - 197.

2. ὅπ. παρ., σ. 196 - 197.

3. σ. 90 κ.έ.

κής λειτουργίας τής θεωρητικής νόησης σὲ συνέχεια. Ἐξάλλου ὁ Bacon μὲ τὴν κατάταξη τῶν γνώσεων ποὺ προτείνει, καὶ ποὺ ὁ d'Alembert συνεχίζει βελτιώνοντάς τὴν¹, συσχετίζει σωστά, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ d'Alembert, ὅ,τι θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὀνομαστῆ πνεῦμα ἐγκυκλοπαιδισμοῦ μὲ τὴν ἐξέλιξη τής θεωρητικῆς νόησης. Μία ἐγκυκλοπαίδεια ἐπιτρέπει τὴ συνοπτικὴ θεώρηση τῶν γνώσεων ποὺ ἔχουν ἀποκτηθῆ². Ἡ συνοπτικὴ θεώρησή τους ἀποτελεῖ τὴν ἐμπειρικὴ καὶ λογικὴ προϋπόθεση τής συστηματικῆς κατάταξής τους.

Μὲ τὴν συνοπτικὴ θεώρησή τους προσδιορίζονται μὲ ἀκρίβεια τὰ κενὰ ποὺ πρέπει νὰ συμπληρώσει ἡ θεωρητικὴ νόηση κατὰ τὴ μεταγενέστερη ἐξέλιξή της καὶ διαγράφονται οἱ κατευθύνσεις ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθήσει κατὰ τὴ συμπλήρωση τῶν κενῶν ποὺ ἔχουν διαπιστωθῆ. Ἡ ἐξέλιξη τής θεωρητικῆς νόησης, ποὺ ὁ d'Alembert συσχετίζει μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα, παίρνει ἔτσι προβληματικὸ χαρακτήρα, ὄχι μὲ τὴν ἀκαθόριστη ἔννοια τής προβληματικότητας, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα δεδομένα σὲ κάθε φάση τής ἐξέλιξης τής θεωρητικῆς νόησης. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐμφανίζονται ὀρισμένα κενά. Ἡ θεωρητικὴ νόηση ἐξελλίσσεται συμπληρώνοντάς τα, ὅπως συλλογίζεται κανεὶς γιὰ νὰ κατασκευάσει ἓνα γεωμετρικὸ σχῆμα μὲ βάση τὰ δεδομένα ποὺ ἔχει στὴ διάθεσή του, λ.χ. τὴ στιγμὴ, τὴν εὐθεία κ.ἄ. Ἐτσι ἡ κατάταξη τῶν γνώσεων τοῦ Bacon ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαίαν ἀφετηρία γιὰ μιὰ θεωρία γιὰ τὴν ἐξέλιξη τής θεωρητικῆς νόησης ποὺ νὰ ἔχει καὶ ἔλλογη καὶ χρονικὴ μορφή, γιὰ τὴ καθορίζει τὰ κενὰ ποὺ πρέπει νὰ συμπληρωθοῦν ἢ τὰ προβλήματα ποὺ πρέπει νὰ λυθοῦν κατὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτή.

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ προετοιμάζεται καὶ ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν «ἐλευθερίων» (libertins), ἰδίως ἀπὸ τὸν Peiresc καὶ τὸν La Mothe le Vayer³. Σύμφωνα μὲ τὸν La Mothe le Vayer ὁ χαρακτήρας τῶν ἀνθρώπων διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ κλίμα. Οἱ διαφορὲς ὅμως ἀνάμεσα στοὺς Ἰταλοὺς καὶ τοὺς Ἰσπανοὺς ἢ τοὺς Τούρκους ποὺ ἀναπτύσσονται κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες ἢ παραπλήσιες συνθήκες κλίματος ὀφείλονται στοὺς πολιτειακοὺς θεσμούς. Ἐτσι ἀπὸ τὸν κύκλο τής πρώτης γενιᾶς τῶν ἐλευθερίων, ποὺ ἀναπτύσσουν ἀνθρωπιστικὰ ἐνδιαφέροντα, διατυπώνεται ἡ ἀντίληψη ὅτι τὰ συλλογικὰ χαρακτηριστικὰ ἑνὸς λαοῦ διαμορφώνονται ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ἐκφράζονται μὲ τοὺς πολιτειακοὺς θεσμούς καὶ τὸν πολιτισμὸ, σὲ συνέχεια διαμορφώνονται ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὸν πολιτισμὸ μὲ τὸν

1. *Discours Préliminaire*, σ. 169 κ. ἑ'

2. πρβλ. καὶ P. Bayle σὲ σχέση μὲ τὸ λεξικὸ τοῦ Furetière *Oeuvres Diverses*, Hildesheim 1970, τ. 4, σ. 188 - 192.

3. R. Mandrou, *Des humanistes aux hommes de science* Paris 1973, σ. 156—157.

όποιο εκφράζονται. Τήν αντίληψη αυτή για τη σχέση φυσικού περιβάλλοντος, συλλογικού χαρακτήρα, πολιτειακής τάξης και πολιτισμού θα αναπτύξει ο Montesquieu. Από τους έλευθερίους διατυπώνεται επίσης η άποψη ότι μπορεί να ζήσει κανείς όρθα χωρίς να είναι Χριστιανός. Αποτελεί κοινό τόπο σ' αυτούς ή αναφορά στις αρετές των αρχαίων. Το θέμα αυτό θα αναπτυχθή από τον Bayle και σε συνέχεια από τους φιλοσόφους του Γαλλικού Διαφωτισμού. Προετοιμάζει την αντίληψη για την άπεριόριστη δυνατότητα εξέλιξης της ήθικης συνείδησης και για την ανάγκη της αποδέσμευσής της από ένα προκαθορισμένο σύστημα αξιών, το οποίο δε θα ήταν αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξής της.

Η άποψη ότι ή αντίληψη για την ιστορικότητα της συνείδησης αποσαφηνίζεται με την πολεμική έναντιον κάποιας μορφής αυθεντίας, είτε θρησκευτικής, όπως ή διδασκαλία των Χριστιανικών εκκλησιών, είτε φιλοσοφικής, όπως ή φιλοσοφία του Αριστοτέλη, επιβεβαιώνεται από τις αναλύσεις του Gassendi ιδίως στο έργο του *Exercitationes Paradoxicæ adversus Aristoteleos*¹. Ο Gassendi θεμελιώνει μεθοδολογικά τη θεωρία για την ιστορικότητα της συνείδησης. Επικρίνοντας τις βασικές αρχές της Αριστοτελικής διαλεκτικής και τις αναπτύξεις τους από τους φιλοσόφους της «Σχολής» παρατηρεί ότι δεν είναι δυνατό να καθοριστή εκ των προτέρων ή μέθοδος των φιλοσοφικών συζητήσεων, όπως δεν μπορούμε να δοῦμε με την όραση την ίδια την όραση. Προφανώς ή μέθοδος των φιλοσοφικών συζητήσεων διαμορφώνεται από την ίδια την εξέλιξή τους. Αποτελεί μιὰ λογική σχηματοποίηση των μορφών που αναπτύσσονται κατά την εξέλιξή τους. Με την παταρήρηση αυτή του Gassendi είναι δυνατό να παραμεριστή μιὰ ένσταση που προβάλλεται συχνά έναντιον της χρήσης κατηγοριών, όπως ή τάση, ή εποχή, ή ήλικία, ή φάση, ή εξέλιξη, ή ανάπτυξη που θεμελιώνουν και εκφράζουν τη θεωρία για την ιστορικότητα της συνείδησης. Στις κατηγορίες αυτές καταλογίζεται ή ασάφειά τους, που, καθώς λέγεται, επιτρέπει να εξηγηθί μ' αυτές ό,τιδήποτε και να μη επαληθευθί τίποτε με ακρίβεια². Στην ένσταση αυτή θα ήταν δυνατό να δοθί ή απάντηση ότι οί κατηγορίες αυτές αποσαφηνίζονται από την ίδια την ιστορία τους καθώς και από την εφαρμογή τους. Με τις κατηγορίες αυτές είναι δυνατό να εξηγηθί γενετικά και ή ένσταση που προβάλλεται έναντιον της μεθοδολογικής τους νομιμότητας. Ο ιστορισμός μπορεί να εξηγήσει το φορμαλισμό, ενώ ο φορμαλισμός μη μπορώντας να εξηγήσει τον ιστορισμό, δηλαδή την αναγωγή των φιλοσοφικών ή επιστημονικών προβλημάτων σε ιστορικά, τον άμφισβητεί με αναφορά σε καθαρά τυπικά ή και δογματικά κριτήρια.

1. έκδ. B. Rochot, Paris, Vrin, 1959.

2. Π.χ. P. Gardiner, *The nature of historical explanation*, σ. 61 κ.έ.

Ο Gassendi φαίνεται να διαισθάνθηκε τη σχέση αυτή σαφήνειας και ιστορικής εξέλιξης. Τη διαίσθηση αυτή εκφράζει με την άποψή του ότι μέσα από την ιστορική εξέλιξη ή θεωρητική νόηση φωτίζεται, δηλαδή αναπτύσσει την ικανότητα να σχηματίζει σαφέστερες έννοιες¹. Έτσι η σαφής γνώση είναι προϊόν και αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης της θεωρητικής νόησης. Με την ιστορική εξέλιξή της ή θεωρητική νόηση, όταν παίρνει τη μορφή του επιστημονικού πνεύματος, αναπτύσσει την ικανότητα να διατυπώνει με μεγαλύτερη ακρίβεια τις υποθέσεις της και να παρατηρεί πιο μεθοδικά τα φυσικά φαινόμενα².

Οι άποψεις αυτές του Gassendi είχαν διατυπωθεί και από τον Bacon. Όπως και ο Bacon, ο Gassendi αναγνωρίζει ότι η ιστορική εξέλιξη της θεωρητικής νόησης, και συγκεκριμένα του επιστημονικού πνεύματος, έχει προοδευτικό χαρακτήρα. Ο Gassendi όμως θεμελιώνει την ιστορικότητα της θεωρητικής νόησης πάνω σε δυο αρχές που δεν είχαν διατυπωθεί με σαφήνεια από τον Bacon. Μια από τις αρχές αυτές είναι η ελευθερία του φιλοσοφείν³ πράγμα που συνεπάγεται και την ελευθερία της επιστημονικής σκέψης και έρευνας. Ο φιλοσοφικός στοχασμός και η επιστημονική σκέψη, σε αντίδιαστολή προς τη θρησκευτική πίστη, δε δεσμεύεται από οποιαδήποτε αυθεντία, όπως λ.χ. την αυθεντία της Έκκλησίας, έχει συνεπώς τη δυνατότητα αυτόνομης εξέλιξης. Επειδή είναι ελεύθερος ο φιλοσοφικός στοχασμός και η επιστημονική σκέψη, είναι δυνατό να αναπτύξουν ιστορία. Αντίθετα η πίστη περιορίζεται από την αυθεντία πράγμα που λογικά συνεπάγεται την αντίληψη ότι δεν είναι αδέσμευτη και ελεύθερη. Δεν έχει λοιπόν τη δυνατότητα απεριόριστης ιστορικής εξέλιξης.

Μια άλλη αρχή που διακρίνει τη θεωρία για την ιστορικότητα της νόησης, όπως διατυπώνεται στις *Exercitationes* του Gassendi, από τις αντίστοιχες αναλύσεις του Bacon είναι η αναφορά του Gassendi στην αρχαιότητα. Σε γενικές γραμμές, και παρά τη θετική αξιολόγηση ορισμένων προσωκρατικών ή ακόμα και του ίδιου του Αριστοτέλη, ιδίως ως προς την ηθική και πολιτική φιλοσοφία του, η άποψη του Bacon ήταν ότι η θεωρητική νόηση και η πρακτική νοημοσύνη είναι δυνατό να εξελιχθούν προοδευτικά και ο άνθρωπος να κυριαρχήσει πάνω στη φύση, μόνο αν αποδεσμευτούν από την επίδραση του αρχαίου στοχασμού και γενικά της αρχαίας πνευματικής παράδοσης. Η άποψη του Gassendi, αντίθετα, είναι ότι η εξέλιξη του αρχαίου στοχασμού μάς δείχνει πως η νόηση είναι από τη φύση της ελεύ-

1. O. R. Bloch, *La philosophie de Gassendi*, La Haye, 1971, σ. 40 - 43.

2. όπ. παρ., σ. 54, 58.

3. *Exercitationes*, I, Diss II, art. 7 - 8.

θερη, μπορεί να αποδεσμευθῆ ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς αὐθεντίας καὶ νὰ ἐξελιχθῆ σύμφωνα μὲ τὶς δυνατότητές της, γιὰ νὰ λύσει τὰ προβλήματα της, ποὺ εἶναι συνυφασμένα μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ἐξελίσσεται. Εἰδικότερα μᾶς δείχνει τὴ δυνατότητα αὐτόνομης ἐξέλιξης τῆς θεωρητικῆς νόησης ἢ γένεση καὶ ὁ σχηματισμὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα¹. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη δὲ θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀναπτυχθῆ, νὰ πάρῃ μορφή καὶ νὰ ἐξελιχθῆ αὐτόνομα, χωρὶς τὴν ἀμφισβήτηση τῆς αὐθεντίας τοῦ Πλάτωνα. Τὸ ἴδιο τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη δείχνει τὶς προϋποθέσεις κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ θεωρητικὴ νόηση, μὲ τὴ μορφή τῆς φιλοσοφικῆς καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, εἶναι δυνατό νὰ ἐξελιχθῆ σύμφωνα μὲ τὶς φυσικὲς τῆς δυνατότητες. Οἱ νεώτεροι μιμητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ σχολιάζουν τὶς πιὸ ἀσαφεῖς ἐννοιές του, καὶ ὄχι τὶς σαφέστερες, ποὺ εἶναι ἰδίως αὐτὲς ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ φιλοσοφία του², ἐπιβεβαιώνουν τὸν ὅρισμό του γιὰ τὸν φύσει δοῦλο³ γιὰτὶ ἡ στάση τους δείχνει τὴ δουλεία στὴν αὐθεντία. Δὲν κατανοοῦν τὸ πιὸ σημαντικό δίδαγμα τοῦ στοχασμοῦ του, ὅτι δηλαδὴ ἡ θεωρητικὴ νόηση μπορεί νὰ ἐξελιχθῆ προοδευτικὰ καὶ νὰ ἀναπτύξει ἱστορία, ἀκριβῶς γιὰτὶ μπορεί νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν αὐθεντία.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Gassendi γιὰ τὴ δυνατότητα αὐτόνομης ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς θεωρητικῆς νόησης θεμελιώνονται πάνω σὲ μιὰ νατουραλιστικὴ ἀντίληψη, ὅπως καὶ ὁ ἱστορισμὸς τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀνήκει στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς θεωρητικῆς νόησης νὰ ἐξελίσσεται ἱστορικὰ. Δὲν εἶναι θεμιτὸ νὰ γίνῃ λόγος εἴτε γιὰ παρακμὴ εἴτε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μοναδικῶν ἐποχῶν ἢ προσώπων στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀνθρώπινη φύση, ὅπως καὶ ἡ φύση στὸ σύνολό της, μένει ἀμετάβλητη. Συνεπῶς οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι δυνατό νὰ διαφέρουν σημαντικὰ ὡς πρὸς τὶς ἔμφυτες ἱκανότητές τους⁴, πράγμα ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν αὐθεντία τῶν πιὸ προικισμένων. Ἄν οἱ μεταγενέστεροι ὑπερτεροῦν σὲ σχέση μὲ τοὺς προγενεστέρους, αὐτὸ ὀφείλεται ὄχι στὴ μεγαλοφυΐα τῶν μεταγενεστέρων ἀλλὰ στὰ ἐπιτεύγματα τῶν προγενεστέρων.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Gassendi υἱοθετοῦνται γενικὰ ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ καὶ αὐτοὶ συνδέουν τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, δηλαδὴ τῆς λειτουργίας τῆς συνείδησης μὲ τὴν ὁποία βρίσκουμε καινούργιες ἀλήθειες, μὲ τὴν ἐμφάνιση φωτισμένων συνειδητήσεων, ὄχι ὅμως καὶ ἐξαιρετικὰ προικισμένων ἀτόμων. Ὅπως καὶ ὁ Gassendi,

1. *Exercitationes*, I, II, art. 6, Rochot, σ. 56.

2. ὁ π. παρ., I, IV art. 7, Rochot, σ. 103 - 105.

3. ὁ π. παρ., σ. 58.

4. O. R. Bloch, ὁ π. παρ., σ. 71 - 74.

καθώς και οι ἐλευθέριοι με τούς οποίους ὁ Gassendi συνδέεται φιλοσοφικά και ἱστορικά, ἀντίθετα ὅμως με τόν Descartes και τήν Καρτεσιανή παράδοση, οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀναφέρονται στήν ἀρχαιότητα και ἰδιαίτερα στίς μορφές πού πῆρε ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀρχαίου στοχασμοῦ, γιά νά ἀποσαφηνίσουν και νά τεκμηριώσουν τόν προοδευτικό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ὅπως και ὁ Gassendi, οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ και ἰδιαίτερα ὁ Βολταῖρος, διαπιστώνουν ὅτι ὁ φωτισμός τοῦ πνεύματος ἐκδηλώνεται στίς ἠθικές και πολιτικές θεωρίες τῶν ἀρχαίων, ὄχι στίς μεταφυσικές τους ἀναλύσεις, πού κρίνουν σάν ἀκατάληπτες, ἢ στίς θεωρίες τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τήν λογική, πού κρίνουν σάν ἀναγκαῖες μόνο γιά νά ἀποσαφηνιστοῦν και νά ἀνασκευαστοῦν τά διάφορα σοφίσματα, γιά τήν γένεση τῶν οποίων προσφέρει εὐνοϊκό ἔδαφος ἡ ἐλληνική γλώσσα ἐξαιτίας τῶν διαφορουμένων ὄρων πού χρησιμοποιεῖ¹. Γενικά ὁ Gassendi θεωρεῖται ἀπό τούς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ σάν ἓνα φωτισμένο πνεῦμα². Τονίζεται πιά πολύ ἡ σχέση του με τόν Ἐπίκουρο και λιγότερο ἡ συμβολή του στή θεωρία γιά τήν ἱστορική ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος και γιά τόν προοδευτικό χαρακτήρα της. Ἐξάλλου οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ ἀναλύουν περισσότερο τήν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἐνῶ ὁ Bacon και ὁ Gassendi ἀναλύουν τήν ἐξέλιξη τῆς νόησης.

Ἡ τάση πού ἐκφράζουν ὁ Bacon ὁ και Gassendi και με τήν ὁποία τονίζουν τόν προοδευτικό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς θεωρητικῆς νόησης δέν εἶχε συσχετιστῆ στούς στοχαστές αὐτούς κατά τρόπο σαφή με μιὰ θεωρία γιά τήν ἱστορία σά γνώση τῶν ἀνθρώπινων πράξεων πού συντελέστηκαν σέ μιὰ ὀρισμένη περίοδο τοῦ παρελθόντος και πού ἐκδηλώθηκαν εἴτε με τά καθ' ἕκαστον γεγονότα εἴτε με τίς συνεχεῖς πολιτιστικές ἐξελίξεις. Ὁ Bacon διατυπώνει μιὰ θεωρία γιά τήν ἱστορική γνώση πού πηγάζει ἀπό τή μνήμη. Ἀντικείμενό της ὅμως μπορεῖ νά εἶναι και οἱ φυσικές ἐξελίξεις και μεταβολές, ὅπως συνάγεται ἀπό τήν ἀποψή του γιά τή *historia naturalis*, δηλαδή τήν «περί φύσεως ἱστορία». Ἡ ἀποψή του ἄλλωστε γιά τήν ἱστορία τῶν τεχνῶν, πού περιλαμβάνει στή φυσική ἱστορία, δείχνει ὅτι ἐξετάζει τίς ἀνθρώπινες πράξεις με μιὰ θετικιστική και ἀντιστορική προοπτική, τουλάχιστον ἐν μέρει. Τόν ἐνδιαφέρει περισσότερο τὸ ἀποτέλεσμά τους και λιγότερο οἱ προθέσεις πού ἐξωτερικεύουν.

Ὁ Gassendi ἀναγνωρίζει τόν ἱστορικό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς νόησης και τῆς ἠθικῆς συνείδησης. Ἡ ἀντίληψή του γιά τήν ἱστορία ὡστό-

1. Voltaire *Dialogues et anecdotes philosophiques* σ. 269.

2. Πρβλ. Peter Gay, *The Enlightenment*, I, σ. 82.

σο περιορίζεται στην ιστορία με την αντικειμενική σημασία του όρου, τα γεγονότα δηλαδή που συντελέστηκαν στο παρελθόν. Δεν εξετάζει ουσιαστικά την ιστορία σ'α γνώση ή επιστήμη των γεγονότων αυτών. Την έλλειψη αυτή τής συσχέτισης ανάμεσα σ'ε μι'α έπιστημολογία τής ιστορικής γνώσης και μι'α θεωρία για τόν ιστορικό χαρακτήρα τής εξέλιξης τής συνείδησης γενικά, όχι απλώς τής θεωρητικής νόησης και τής πρακτικής νοημοσύνης, συμπληρώνει ο Pierre Bayle.

Ό Bayle τονίζει τήν εύρετική αξία τής ιστορικής γνώσης. Η ιστορία προϋποθέτει τήν ικανότητα τής θεωρητικής νόησης ν'α έλέγχει τις διάφορες μαρτυρίες που αναφέρονται στα γεγονότα του παρελθόντος, όσα όφείλονται σ'ε συνειδητές αποφάσεις. Η ιστορική γνώση προϋποθέτει ακόμα τήν ικανότητα τής θεωρητικής νόησης ν'α διακρίνει τή συμπληρωματική σχέση που μπορεί ν'α υπάρχει μεταξύ αντιθέτων μαρτυριών¹. Η ιστορική γνώση, εφόσον εξελίσσεται προοδευτικά, συνεπάγεται τήν εξέλιξη τής κριτικής και συνθετικής λειτουργίας τής θεωρητικής νόησης. Με τις λειτουργίες αυτές καθίσταται δυνατή ή θεώρηση του ίδιου γεγονότος από συμπληρωματικές προοπτικές.

Ό Bayle επίσης τονίζει ότι ή ιστορική γνώση εξελίσσεται πρ'ος τή θεώρηση των γεγονότων με κριτική μέθοδο και συμπληρωματική προοπτική, όταν δεν εξετάζει τα ιστορικά γεγονότα μεμονωμένα, δεν περιορίζεται στην μνεία του χρόνου ή του τόπου στον όποιο συνέβησαν, αλλά καθορίζει το «πώς» και το «γιατί»² των γεγονότων αυτών. Η πρόοδος τής ιστορικής γνώσης συνίσταται στον ακριβέστερο καθορισμό των προθέσεων ή των κινήτρων που ώθησαν τους ανθρώπους στη λήψη όρισμένων αποφάσεων και στην πραγμάτωση όρισμένων πράξεων. Συνίσταται επίσης στον ακριβέστερο καθορισμό των δυνατοτήτων που διέθεταν και του τρόπου με τόν όποιο πραγματοποίησαν τις πράξεις αυτές. Θα ήταν δυνατό ν'α αποδοθ'η στον Bayle ή άποψη ότι ή πρόοδος τής ιστορικής γνώσης συνεπάγεται και προοδευτική εξέλιξη τής θεωρητικής νόησης και ιδίως των λειτουργιών με τις όποιες κατανοεί πληρέστερα τα κίνητρα των ανθρώπων και τους τρόπους με τους όποιους αξιοποιούν τις δυνατότητές τους.

Ό Bayle επίσης αντιλαμβάνεται ότι οί κοινωνίες εξελίσσονται με διαφορετικούς ρυθμούς και διαφορετικές μορφές ανάλογα με τήν εποχή κατά τήν όποια συντελείται ή εξέλιξή τους³. Από τήν άποψη αυτή συνάγεται λογικά ότι τόσο ή θεωρητική νόηση όσο και ή ήθικη συνείδηση εμφανί-

1. E. Labrousse, *Pierre Bayle et l'instrument critique*, σ. 112 - 113.

2. *Oeuvres Diverses*, Hildesheim, 1970, I, σ. 32.

3. Αυτό το νόημα έχει ή έπίκριση των άπόψεων του Παλαίφατου για τις 'Αμαζόνες, όπ. παρ., σ. 340.

ζουν διαφορετικές μορφές ανάλογα με την εποχή κατά την οποία εκδηλώνονται.

Ο Bayle αντιδιαστέλλει την αιτιολογούσα ιστορία προς το είδος εκείνο της ιστορικής γνώσης που αρκείται στην καταγραφή των διαφόρων γεγονότων. Παρατηρεί ότι η άπλη παράθεση των γεγονότων αυτών επιτρέπει τη χρήση τους για να δικαιωθούν οι προκαταλήψεις ατόμων, εθνών ή θρησκευτικών αίρέσεων¹. Τα γεγονότα επιλέγονται για να ενισχυθῆ και να σταθεροποιηθῆ ὁ συνήθης τρόπος σκέψης των ιστορικών που τὰ καταγράφουν και τοῦ κοινού στο ὁποῖο ἀπευθύνονται. Μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς προετοιμάζεται ἡ ἀποψη ὅτι ὁ θετικισμὸς ἢ ὅ,τι ὀνομάστηκε στὴν ἐποχὴ μας ἀπὸ τὸν C. Wright Mills ἀφηρημένος ἐμπειρισμὸς, δηλαδή ἡ ἀπλή καταγραφή και συλλογὴ τῶν γεγονότων, χωρὶς νὰ καθοριστῆ ἡ αιτιολογικὴ συνάφειά τους ἢ νὰ προταθῆ ὁποιαδήποτε γενετικὴ ἐξήγησή τους, ὀδηγεῖ στὴ χρήση τους γιὰ καθαρὰ ἰδεολογικοὺς σκοποὺς, δηλαδή γιὰ νὰ ἐνισχυθοῦν οἱ νοητικὲς συνήθειες, και οἱ συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις που προϋποθέτει ἡ «κανονικὴ» λειτουργία μιᾶς κοινωνίας ἢ ἡ ἐπιβολὴ μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας. Ἔτσι ὅμως ἀναστέλλεται ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἱκανοτήτων τῆς θεωρητικῆς νόησης γιὰ πληρέστερη ἐξήγηση ἢ κατανόηση τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Ὑπάρχει λοιπὸν ἓνα εἶδος ἱστορικῆς γνώσης, που ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ σὰν ἐπιστημονικό, που καθελώνει τὴ θεωρητικὴ νόηση σὲ ὀρισμένα παραδοσιακὰ σχήματα σκέψης, τὴν ἠθικὴ συνείδηση σὲ ὀρισμένες καθιερωμένες ἠθικὲς ἀξιολογήσεις. Ἔτσι ἀναστέλλεται ἡ ἐξέλιξή τους και ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τους παύει νὰ εἶναι φανερός. Ἡ ἀντίληψη που θεωρεῖ ὅτι ἀντικείμενο τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἀπλή συλλογὴ γεγονότων ἢ πληροφοριῶν ἐνισχύει τελικὰ ὅ,τι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαρακτηριστῆ σὰν «ψευδῆς συνείδηση». Πρέπει βέβαια νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ ψευδῆς αὐτὴ συνείδηση ἐνῶ δὲν ἔχει ἱστορικὸ χαρακτήρα, γιὰτὶ δὲν ὑπόκειται σὲ ἐξέλιξη, εἶναι ὡστόσο ἀποτέλεσμα κοινωνικῶν ἐπιδράσεων. Ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Bayle συνάγεται ὅτι ἀναπτύσσεται ἰδίως σὲ κλειστὲς κοινωνικὲς ὁμάδες, ὅπως οἱ αἵρέσεις τῶν ὁποίων ἡ συνοχὴ ἐξασφαλίζεται μὲ τὴ συναισθηματικὴ προσήλωση σὲ ἓνα μόνο εἶδος πεποιθήσεων. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅμως ἀναγνωρίζεται ἐν μέρει ἡ ἱστορικὴ τῆς συνείδησης, στο βαθμὸ που ἡ ἔννοια αὐτὴ σημαίνει και τὸν προσδιορισμὸ τῶν διαφόρων ἐμπειριῶν μας ἀπὸ κοινωνικοὺς ὅρους.

Τὴν ἴδια ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης ἐνισχύει ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ P. Bayle. Ὁ σκεπτικισμὸς δὲν σημαίνει ὅτι ἀποφαινόμαστε πὼς δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διάκριση τῆς ἀληθινῆς ἀπὸ τὴν πεπλανημένη

1. ὅπ. παρ., I, 570.

γνώση. Στην περίπτωση αυτή ο σκεπτικισμός δεν θα διέφερε από το δογματικό τρόπο σκέψης. Ο σκεπτικισμός, όπως τον έννοει ο Bayle, έχει σαν άφετηρία τη μέθοδο με την οποία ο ιστορικός ελέγχει και διασταυρώνει τις μαρτυρίες των πηγών. Ο σκεπτικισμός εκφράζει την εμπειρία του ιστορικού ότι μια και μόνο μαρτυρία δεν είναι αρκετή για να ελεγχθῆ ἂν συνέβη πραγματικά ένα γεγονός και για να ἐξηγηθῆ σωστά. Ἡ εμπειρία αὐτή εκφράζεται με τὴ σκεπτικὴ ἄποψη ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἕνας μονομερῆς προσδιορισμός για να βρεθῆ και να διατυπωθῆ σωστά ἡ ἀλήθεια. Ὁ σκεπτικισμός του Bayle ὁδηγεῖ σὲ μιὰ διαλεκτικὴ θεώρηση τῆς πραγματικότητας και ὄχι στὴν ἀποδοχὴ τοῦ ὑπερβατικοῦ¹.

Ὁ σκεπτικισμός, όπως τὸν ἀντιλαμβάνεται ὁ Bayle, στηρίζεται πάνω στὴν ἀντίληψή του για τὸ σχηματισμὸ και τὸν τρόπο λειτουργίας τῆς συνείδησης. Οἱ διάφορες θεωρητικὲς προτάσεις, πὸ ἀναφέρονται στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα και τὶς ὁποῖες υἱοθετεῖ ὁ ἄνθρωπος σὲ σχέση μ' αὐτήν, ἐκλογικεύουν τὰ πάθη του, δηλαδή ἔντονες συναισθηματικὲς καταστάσεις πὸ δὲν ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μὴ νιώσει. Ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσει τὰ πάθη ἐκεῖνα πὸ εἶναι ἀναγκαῖα για νὰ προσαρμοστῆ στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος στὸ ὁποῖο ζεῖ. Ἐτσι παθιάζεται για τὴν τιμὴ σὲ κοινωνίες τῶν ὁποίων ἡ κανονικὴ λειτουργία συνεπάγεται τὴν ἀποδοχὴ ἑνὸς ἀνταγωνιστικοῦ συστήματος ἀξιών. Ὁ τρόπος σχηματισμοῦ τῶν παθῶν συνεπάγεται τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη μιᾶς κοινωνίας και τὸν προσδιορισμὸ τῶν συναισθηματικῶν ἐμπειριῶν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ μιὰ φάση τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς.

Ἡ παραπάνω ἐρμηνεία διαψεύδεται φαινομενικὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ Bayle ὅτι ὁ ἄνθρωπος προσηλώνεται συναισθηματικὰ σὲ πίστεις πὸ δὲν ἔχουν ἄμεσες πρακτικὲς συνέπειες. Ἐτσι προσηλώνεται στὰ δόγματα ἐκεῖνα τοῦ Χριστιανισμοῦ, πὸ σὲ ἀντίθεση με τὴ διδασκαλία τῆς ἀγάπης ἢ τῆς φιλαλληλίας, δὲ συνεπάγονται ἄμεσα πρακτικὲς ἢ κοινωνικὲς συνέπειες². Ἡ προσήλωση ὑτὴ ἐξηγεῖται, κατὰ τὸν Bayle, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος υἱοθετεῖ συχνὰ μιὰ μορφή θρησκευτικῆς πίστεως με τὸν ἴδιο τρόπο πὸ δέχεται νὰ ἀναλάβει ἕναν κοινωνικὸ ρόλο ἢ μιὰ κοινωνικὴ λειτουργία³ ἢ συνειδητοποιεῖ τὴν ἐθνικὴ ὑπόστασή του. Ἐτσι υἱοθετεῖ τὶς μορφὲς ἐκεῖνες τῆς Χριστιανικῆς πίστεως πὸ ἔχουν διαμορφωθῆ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ παράδοση τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ἀνήκει και πὸ δὲν εἶναι ὅπωςδὴποτε οἱ πὸ ἀθθεν-

1. La fausseté absolue se change en vérité respective, comme la fausseté respective se fait de la vérité absolue, E. Labrousse, ὄπ. παρ., σ. 141.

2. E. Labrousse, ὄπ. παρ., σ. 129.

3. ὄπ. παρ., σ. 125. Ὁ Bayle προεκτείνει στὸ σημεῖο αὐτὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Montaigne.

τικές. Ίσως δὲν θὰ ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν σκέψη τοῦ Bayle ἢ ἀκόλουθη ἐρμηνεία. Μία κοινωνία ἀναπτύσσει ὄχι μόνο τὶς θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς παραστάσεις ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἐσωτερικὴ συνοχή της. Ἀναπτύσσει ἀκόμα καὶ ἐνισχύει τὶς παραστάσεις ἐκεῖνες ποὺ δὲν ἔχουν ἄμεσες πρακτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνέπειες, καὶ ποὺ γι' αὐτὸ τὸν λόγο δὲν παρεμποδίζουν τὴν κανονικὴ λειτουργία της. Ἐπόμενοιο λοιπὸν ἦταν ὁ παραδοσιακὸς Χριστιανισμὸς νὰ τόνισε σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τὰ δόγματα ἐκεῖνα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας ποὺ δὲ συνεπάγονται κατὰ τρόπο ἄμεσο καὶ ἐκδηλο ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴν πράξη καὶ στὰ δόγματα αὐτὰ νὰ πιστεῦσε περισσότερο ὁ ἄνθρωπος. Ἔτσι ἡ προσήλωσις στὰ δόγματα αὐτὰ δείχνει ὅτι οἱ πεποιθήσεις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὄχι μόνο οἱ θρησκευτικὲς, διαμορφώνονται ἀπὸ τὶς σχέσεις τοῦ μὲ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον καὶ ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ. Ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ θεωρηθῆ σὰν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ἐλάχιστοι ἄνθρωποι μιμοῦνται τὸ παράδειγμα τοῦ Καρδινάλιου Bellarmín ποὺ ἀνέφερε μὲ ἀκρίβεια καὶ ἀντικειμενικότητα τὶς ἀπόψεις τῶν αἰρετικῶν ποὺ καταπολεμοῦσε. Ἀντίθετα οἱ περισσότεροι υἰοθετοῦν τὴ «δικηγορικὴ» στάση τοῦ Χρυσίππου ποὺ παραμορφώνει ἢ ἀλλοιώνει ἢ παρασιωπάει τὶς ἀπόψεις τῶν ἀντιπάλων του, γιὰ τὸ υἰοθετεῖ καὶ ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις ἐκεῖνες ποὺ εἴτε ὁ ἄμεσος κύκλος του εἴτε τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον περιμένουν νὰ ἀκούσουν¹. Ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ αὐτὸ χαρακτήρα τῶν πίστεων ἢ πεποιθήσεων μας καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σχηματίζονται γιὰ νὰ ἐκπληρώσουμε τὴν κοινωνικὴ λειτουργία μας προκύπτει ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὁποία ὁ Bayle βιογραφεῖ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, λ.χ. τὸν Δαυίδ. Ὁ Bayle δέχεται ὅτι ὁ Δαυίδ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὲ σχέση μὲ τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ «πρόσωπό» του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ ἢ προφητικὸ τοῦ «πρόσωπο»². Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῶν λειτουργιῶν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ προσώπου του.

Στὶς ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Bayle γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης ὑπάρχει ὡστόσο μιὰ ἔλλειψη. Ἡ ὅλη μεθοδολογία, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του πρέπει νὰ τηρηθῆ, γιὰ νὰ μὴ περιοριστῆ ὁ ρόλος τῆς ἱστορικῆς γνώσης στὸ ρόλο μιᾶς ἰδεολογίας, συνδέεται μὲ τὴν ἱστορία τῶν γεγονότων. Τὰ αἷτια ποὺ πρέπει νὰ ἀποσαφηνιστοῦν, γιὰ νὰ μὴν ἔχει ἡ ἀνασύνθεσις τῶν συμβάντων κατὰ τὸ παρελθὸν τὴ μορφή μιᾶς χρονογραφικῆς παράθεσις εἶναι «ἀφανῆ» καὶ ἄγνωστα αἷτια, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τῶν γεγονότων. Ὁ Bayle δὲν καθορίζει τὶς κατηγορίες μιᾶς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἀναλύσεις

1. Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, ἐκλογή λημμάτων τοῦ Alain Niderst, Paris, 1974, σ. 54 - 55.

2. A. Niderst, ὅπ. παρ., σ. 60.

του για τή συνείδηση, δηλαδή τή θεωρητική νόηση και τήν ήθικη συνείδηση, αναφέρονται ιδίως στη σχέση της με τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον. Δὲ φαίνεται ὁ Bayle νὰ ἔχει ἀποσαφηνίσει τήν ἀποψη ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς συνείδησης θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐρμηνευθῆ με τὶς κατηγορίες ποὺ ἰσχύουν γιὰ τήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐξάλλου ὁ Bayle δὲ φαίνεται νὰ ἔχει συγκροτήσῃ μιὰ συνολικὴ θεωρία γιὰ τήν κοινωνικὴ δομὴ καὶ τὶς στατικές καὶ ἐξελισσόμενες μορφές της. Τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἐπηρεάζει τή συνείδηση ιδίως με τὶς συλλογικὲς παραστάσεις ποὺ σχηματίζει.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Bayle στὴ σκέψη τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ὅπως τὸ ἀναγνωρίζει ὁ Βολταῖρος¹, ὁ Bayle ἀπὸ τήν ἀποψη τοῦ ἠθους του καὶ τοῦ στοχασμοῦ του μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ μορφή τοῦ φιλοσόφου, ἂν θεωρηθοῦν σὰ φιλοσοφία ὅλες οἱ μορφές στοχασμοῦ ποὺ φωτίζουν τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα καὶ τὸ ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ φανατισμοῦ καὶ τῆς εὐπιστίας, με τὴ σημασία ποὺ δίνουν ὀρισμένοι φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ στοὺς ὅρους αὐτούς. Ὁ Bayle προετοιμάζει τὴ φιλοσοφία τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅταν δέχεται ὅτι μιὰ κοινωνία ἀθέων εἶναι δυνατὴ². Ἡ θέση αὐτὴ σημαίνει ὅτι μιὰ κοινωνία εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξελιχθῆ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἀποκάλυψη.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τοῦ Bayle γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ τὴ θρησκευτικὴ πίστη ἐκφράζει μιὰ ιδιαίτερη μορφή ὀρθολογισμοῦ, ποὺ ἀναμφισβήτητα εἶναι πλησιέστερος πρὸς τὸν ὀρθολογισμό τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ ὅ,τι ἦταν ὁ μεταφυσικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς ὀρθολογισμὸς τοῦ Descartes, τοῦ Malebranche ἢ τοῦ Spinoza. Ὁ ὀρθολογισμὸς τους ἐσήμαινε ὅτι τὸ πραγματικὸ παρουσιάζει μιὰ διάταξη σύμφωνη με τὶς αἰώνιες ἀλήθειες, ιδίως σύμφωνη με τὴν ἀρχὴ τοῦ προσήκοντος καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου. Ἡ διάταξη αὐτὴ διατηρεῖται με τὴ «συνεχὴ δημιουργία» τοῦ Θεοῦ ἢ με τὴ συνεχὴ παρέμβασή του ὥστε νὰ ἀντιστοιχεῖ ἡ λογικὴ ἀναγκαιότητα πρὸς τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Ὁ ἐπιστημονικὸς ὀρθολογισμὸς τῶν στοχαστῶν αὐτῶν συνίσταται στὴν ἀποψη ὅτι ἡ λογικὴ διάταξη τοῦ κόσμου εἶναι προσιτὴ στὴ μαθηματικὴ ἐπιστήμη. Ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ Bayle εἶναι κατ' ἀρχὴν διαφορετικὸς, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν πολεμικὴ του κατὰ τοῦ Spinoza³. Ἐκφράζεται με τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ θεωρητικὴ νόηση μπορεῖ νὰ «φωτιστῆ» ἀμφισβητώντας τὴν αὐθεντία καὶ νὰ πάρει λογικὴ μορφή με τὸ βαθμιαῖο φωτισμὸ της. Ἐκφράζεται ἐπίσης με

1. *Mélanges*, σ. 1198.

2. E. Labrousse, *Pierre Bayle*, ὄπ. παρ., σ. 127.

3. Voltaire, *Mélanges*, σ. 898, 900.

τήν αντίληψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποσαφηνίσει με το λογικό την επίδραση των παθών, των συγκινησιακών καταστάσεων και γενικά των συναισθηματικών εμπειριών πάνω στο στοχασμό του. Ο όρθολογισμός αυτός εκφράζεται ακόμη με την πεποίθηση ότι με το λογικό μπορούμε να καθορίσουμε με ακρίβεια τη σχέση των συγκινησιακών και συναισθηματικών βιωμάτων μας με τις κοινωνικές παραστάσεις που τα προσδιορίζουν και τις όποιες εσωτερικεύουν. Ο όρθολογισμός αυτός συνδέεται στενά με τις έπιστημες του ανθρώπου και ιδιαίτερα με την ιστορία. Αυτόν αναπτύσσουν ιδίως οι φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού, με την εξαίρεση του Diderot, που αναπτύσσει ένα είδος νατουραλιστικού όρθολογισμού, προεκτείνοντας την Αριστοτελική σκέψη και ιδίως τη συσχέτιση που προτείνει ο Αριστοτέλης ανάμεσα στη φύση και την κίνηση.

Ο όρθολογισμός του Bayle εκφράζεται με την άρνηση της άποψης ότι η άπλη καταγραφή των γεγονότων μπορεί να είναι αντικείμενο έπιστημονικής γνώσης. Ο Βολταίρος άρνιέται και αυτός την άποψη ότι η συλλογή πληροφοριών ή η καταγραφή των γεγονότων συνιστούν έπιστημονική γνώση των ανθρώπινων πράξεων. Συνάγει όμως τις λογικές συνέπειες των άπόψεων του Bayle διευρύνοντας το αντικείμενο της ιστορικής έπιστήμης. Δέχεται ότι το αντικείμενο αυτό είναι η εξέλιξη των ήθών, του πνευματικού πολιτισμού και του ανθρώπινου πνεύματος¹. Ο Bayle, σαν ιστοριοδίφης, που βασικά υπήρξε και έμεινε, δεν μπόρεσε να αναπτύξει την αντίληψη αυτή για το αντικείμενο της ιστορικής έπιστήμης. Από την αντίληψη ότι πραγματικό αντικείμενο της ιστορικής έπιστήμης είναι η ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος, οι φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού οδηγούνται στην άποψη ότι είναι μεθοδολογικά νόμιμη και μπορεί να οδηγήσει σε σχετικά βέβαιη γνώση ή ανασύνθεση μιās μακροχρόνιας περιόδου. Από μεθοδολογική άποψη ή μακροϊστορία μάς επιτρέπει να διακρίνουμε σαφέστερα τις φάσεις της εξέλιξης του ανθρώπινου πνεύματος από όσο ή μικροϊστορία, στην οποία ήταν προσηλωμένος ο Bayle, θεωρώντας ότι ή μακροϊστορία προσφέρεται περισσότερο από τή μικροϊστορία στην κατασκευή μύθων ή παραστάσεων για το παρελθόν, που να ανταποκρίνονται στις νοητικές συνήθειες και τις συναισθηματικές αντιδράσεις των ατόμων που σχηματίζουν τους μύθους και τις παραστάσεις αυτές². Όπωςδήποτε, οι κατηγορίες που διαμορφώνουν και καθορίζουν οι φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού σε σχέση με την ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος προϋποθέτουν λογικά και γενετικά την άποψη του Bayle ότι ή συλλογή πληροφοριών και ή

1. *Essai sur les Moeurs*, 2. σ. 816.

2. *Oeuvres diverses*, I, σ. 339.

καταγραφή γεγονότων δέ συνιστούν επιστήμη και προσφέρονται ιδίως για μυθικές ή ιδεολογικές κατασκευές.

Ἡ σχέση αὐτὴ ἀνάμεσα στὸ στοχασμὸ τοῦ Bayle καὶ τῆ φιλοσοφία τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔκριναν τὸν Bayle οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁχι μόνο ὁ Βολταῖρος ἀλλὰ καὶ ὁ d'Alembert τὸν θεωρεῖ σὰν πολὺ ἀνώτερο τοῦ Malebranche¹. Ἡ ἐπιστημολογία του σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ γνώση προτοιμάζει τὴν ἀντίληψη τοῦ Diderot ὅτι τὸ ἀληθινὸ δὲν εἶναι μεθοδολογικὰ σωστὸ νὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἐνάργεια ἢ τὸν κατηγορηματικὸ χαρακτήρα τῶν μαρτυριῶν τοῦ ἀναφέρονται σ' αὐτὸ. Τὴν ἄποψη αὐτὴ υἱοθετεῖ καὶ ὁ Rousseau². Ὁ Rousseau ἐξάλλου ἀναγνωρίζει τὸ δικαίωμα τῆς νόησης στὴν πλάνη ποὺ εἶχε τονίσει μὲ ἔμφαση ὁ Bayle³. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ συνεπάγεται λογικὰ ὅτι ἡ νόηση βαθμιαῖα μόνο κατακτάει τὴν ἀλήθεια καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξή της.

Ταυτόχρονα οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπισημαίνουν τὶς ἐλλείψεις τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Bayle. Ὁ Rousseau παρατηρεῖ ὅτι ἡ θρησκευτικὴ παραστάσεις εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν κανονικὴ κατάσταση μιᾶς κοινωνίας. Ἡ πολιτεία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδιάφορη γιὰ τὶς θρησκευτικὴς πεποιθήσεις τῶν πολιτῶν⁴. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα καταλήγει καὶ ὁ Montesquieu⁵. Ἀπὸ τὶς κριτικὲς αὐτὲς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συμπεράνουμε ὅτι κατὰ τὸν Montesquieu καὶ τὸν Rousseau κάθε κοινωνία ἀποτελεῖ ἓνα σύστημα. Κάθε στοιχεῖο ἀπὸ ὅσα συνιστοῦν τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι συνυφασμένο μὲ ὅλα τὰ ἄλλα. Κάθε μεταβολὴ στὶς θρησκευτικὴς πεποιθήσεις ἐπηρεάζει ὅπωςδήποτε καὶ τὴ λειτουργία τῶν διαφόρων θεσμῶν καθὼς καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν παραστάσεων μὲ τὶς ὁποῖες ἐκφράζονται οἱ ἀξίες ποὺ υἱοθετοῦνται καὶ ἀπὸ τὰ ἄτομα. Ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ θρησκευτικὴς πεποιθήσεις εἶναι οὐδέτερες σὲ σχέση μὲ τὴν κανονικὴ λειτουργία καὶ ἐξέλιξη μιᾶς κοινωνίας, ὁ Bayle δείχνει ὅτι δὲ διέκρινε μὲ σαφήνεια ἀνάμεσα στὸ ἀπλὸ ἄθροισμα ἀτόμων καὶ τὸ συστηματικὸ χαρακτήρα ποὺ παίρνουν οἱ σχέσεις τους, ὅταν ἐπιδιώκουν τὴν πραγματοποίηση κοινῶν σκοπῶν υἱοθετώντας κοινὲς ἀξίες καὶ κοινὸς κανόνες πράξης.

Τὶς ἀναλύσεις τοῦ Bayle γιὰ τὶς κατηγορίες καὶ τὴ μέθοδο τῆς ἱστορικῆς γνώσης καθὼς καὶ γιὰ τοὺς κοινωνικοὺς ὅρους τοῦ σχηματισμοῦ τῆς συνείδησης προεκτείνει ὁ Fontenelle⁶. Ὁ στοχαστὴς αὐτὸς συνδέει τὴν ἱστορία

1. T. L. Hankins, *Jean d'Alembert, Science and the Enlightenment*, Oxford, 1970, σ. 125.

2. *Oeuvres Complètes*, 3, σ. 48 σημ. I, 774 σημ. I.

3. ὁπ. παρ., σ. CXCIII.

4. *Contrat Social*, *Oeuvres Complètes*, 3, σ. 464.

5. *Esprit des Lois*, Βιβλ. XXIV, κεφ. 2.

6. *Essai sur l'histoire, Histoire des oracles et autres textes*, Paris 1966, σειρά 10-18, σ. 135-168.

του ανθρώπινου πνεύματος, με την εξέλιξη της νόησης και με την ιστορία του πολιτισμού. Ο Fontenelle επιχειρεί να συνοψίσει την «ιστορία της ιστορίας», δηλαδή την ιστορία της ιστορικής γνώσης. Πρώτη μορφή ιστορίας είναι η μυθική. Με τη μυθική ιστορία ανασυνθέτουμε με τη φαντασία μας τα περιστατικά που διατηρήσαμε στη συνείδησή μας με τη μνήμη μας, είτε επειδή μας τα διηγήθηκαν άλλοι είτε επειδή ήμασταν αυτόπτες μάρτυρες, όταν έγιναν. Επειδή η φαντασία προσδιορίζεται από το συναίσθημα και από την ανάγκη να αυξήσουμε την αυτοπεποίθησή μας καθώς και το ήθικo και κοινωνικό μας κύρος, αναπτύσσει, τελειοποιεί και ολοκληρώνει τις εμπειρίες για το παρελθόν που διατηρούμε με τη μνήμη. Αυτός που διηγείται μύθους, θα διαπίστωνε, αν είχε τη δυνατότητα να κρίνει τις διηγήσεις του, ότι «ψεύδεται», εξιδανικεύοντας τα περιστατικά που διηγείται, παρά την αρχική του πρόθεση να πη την αλήθεια, δηλαδή να διηγηθῆ τα συμβάντα, όπως έγιναν. Αυτό που ονομάζει ο Fontenelle «ψεύδος» και που θα ήταν δυνατό να ονομαστή πλάνη σε σχέση με τη μυθική ιστορία οφείλεται στον προσδιορισμό της μνήμης από τη φαντασία και στην κοινωνική λειτουργία της φαντασίας. Οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι, σε μία κοινωνία που δεν είναι πολιτιστικά προηγμένη, η νόηση υποτάσσεται εύκολα στο θαυμαστό, χωρίς να το διακρίνει από το πιθανό ή το εύλογο. Η εύκολη αποδοχή του θαυμαστού εξηγείται και από το γεγονός ότι κατά την «πρωτόγονη» φάση της εξέλιξης της νόησης και του πολιτισμού πολλά φυσικά φαινόμενα μένουν ανεξήγητα και οι άνθρωποι τα αντιμετωπίζουν σὰ θαύματα. Οι άνθρωποι υίοθετούν το ίδιο εύκολα το θαυμαστό και ανεξήγητο με ό,τι μπορούν να εξηγήσουν κατά τη φάση αυτή της εξέλιξης της νόησης και του πολιτισμού. Σε σχέση με τα συμβάντα του παρελθόντος δέχονται το ίδιο εύκολα σὰν αληθινὰ αυτά που μπορούν να εξηγήσουν και αυτά που τους φαίνονται σὰ θαυμαστά.

Η τάση για εξιδανίκευση του ιστορικού παρελθόντος, που οφείλεται στο γεγονός ότι η φαντασία και το συναίσθημα προσδιορίζουν τη μνήμη, προετοιμάζει ωστόσο και τον παραμερισμό της μυθικής ιστορίας. Εξαιτίας της τάσης της φαντασίας για τελειοποίηση και ολοκλήρωση των μορφών που αναπαριστᾶ, αντικείμενό της δεν μπορεί να είναι μόνο η απλή καταγραφή των ανθρώπινων πράξεων. Σκιαγραφούνται, είτε με την παράθεση των λόγων τους είτε με περιγραφές της συμπεριφοράς τους, και τὰ πρόσωπα που ἔκαναν τις πράξεις αυτές. Τελικά η σκιαγραφία του ἦθους, δηλαδή του συνόλου των χαρακτηριστικῶν του προσώπου που υπόκεινται σε ἠθικές αξιολογήσεις, ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸ τῶν κινήτρων τῶν πράξεών του. Τὰ κίνητρα αὐτὰ ἀναζητοῦνται στὰ χαρακτηριστικὰ που συνιστοῦν τὸ ἦθος του. Η μυθική ιστοριογραφία ἐξελίσσεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο στὴν αἰτιολογική ιστοριογραφία, ὅπως εἶναι ἡ ιστοριογραφία τοῦ Τακίτου. Η

ιστοριογραφία αυτή είναι αναλυτική, γιατί συσχετίζει ένα είδος πράξης με τὸ «ἠθικὸ» χαρακτηριστικὸ πὸ τὸ αἰτιολογεῖ, ἐφόσον ἡ ἔννοια τοῦ αἰτίου ἀνάγεται στὴν ἔννοια τοῦ κινήτρου. Εἶναι ἐπίσης κριτική, γιατί ἡ συσχέτιση τῆς πράξης με τὸ ἀντίστοιχο «ἠθικὸ» χαρακτηριστικὸ γίνεται κατὰ τὸ κριτήριον τοῦ «ἀληθοφανοῦς». Ἀληθοφανὴς εἶναι μιὰ πράξη ὅταν ταιριάζει με τὸν ψυχολογικὸ καὶ ἠθικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου πὸ τὴν ἔκανε. Ἡ αἰτιολογική, κριτική καὶ αναλυτικὴ αὐτὴ ιστοριογραφία ἀντιστοιχεῖ με τὴν Καρτεσιανὴ μέθοδο ἀνάλυσης τῶν μαθηματικῶν συνόλων στὰ στοιχεῖα πὸ τὰ συνιστοῦν καὶ στὶς σχέσεις ἀνάμεσά τους. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ δικαιολογεῖται ἡ σύγκριση πὸ κάνει ὁ Fontenelle ἀνάμεσα στὸν Τάκιτο καὶ τὸν Descartes¹.

Ἡ μετατόπιση αὐτὴ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ιστορικῆς γνώσης, ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς πράξεις, καὶ μάλιστα τὶς πὸ θαυμαστὲς, στὰ κίνητρα πὸ τὶς αἰτιολογοῦν, ἔχει σὰ συνέπεια τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς «χρήσιμης» ιστορικῆς γνώσης. Χρήσιμη εἶναι ἡ ιστορικὴ γνώση πὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσουμε τὸν ἑαυτό μας καὶ τοὺς ἄλλους, δηλαδὴ νὰ γνωρίσουμε τὰ συνήθη κίνητρα τῶν ἀνθρώπινων πράξεων. Τὰ κίνητρα αὐτὰ ἐκφράζονται πληρέστερα καὶ σαφέστερα με τὶς μορφὲς ἐκεῖνες συμπεριφορᾶς πὸ συνιστοῦν τὸν πολιτισμό. Ἐκφράζονται πληρέστερα καὶ σαφέστερα λ.χ. με τὸν τρόπο κατασκευῆς τῶν ρολογιῶν τοῦ Παρισιοῦ παρὰ με τὶς λεπτομέρειες πὸ ἀναφέρονται στὶς χρονολογίες, τοὺς πολέμους, τὶς συνθήκες εἰρήνης ἢ τὶς γενεαλογίες. Ἡ χρήσιμη ιστορικὴ γνώση ἀποτελεῖ τὴν τρίτη φάση τῆς «ἱστορίας τῆς ἱστορίας». Εἶναι αὐτὴ πὸ ὀδηγεῖ στὴν ἀνασύνθεση τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδὴ τῶν διαφόρων μορφῶν συλλογικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως ἀναπτύσσονται σὲ μιὰ κοινωνία.

Ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Fontenelle γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ιστορικῆς γνώσης συνάγεται ὅτι ἡ ἱστορία αὐτὴ ἀποσαφηνίζει, περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἐπιστήμη, τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος γενικὰ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς νόησης εἰδικότερα. Σὰν πνεῦμα ὁ Fontenelle θεωρεῖ ὅλες τὶς λειτουργίες τῆς συνείδησης πὸ δημιουργοῦν πολιτισμὸ καὶ διαμορφώνονται ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ πὸ δημιουργοῦν. Ὁ φορέας τοῦ πνεύματος μπορεῖ νὰ εἶναι ἀτομικός. Στὴ Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ φορέας του εἶναι ὁ Τάκιτος. Στὸ δέκατο ἔβδομο αἰῶνα φορέας του εἶναι ὁ Descartes. Ὁ φορέας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ συλλογικός. Τὸ πνεῦμα ἐκφράζεται πρῶτα στοὺς πολιτισμοὺς ἐκεῖνους ὅπου ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων κατευθύνεται ἀπὸ τὴ μνήμη καὶ τὴ φαντασία καὶ ὅπου κυριαρχοῦν οἱ μῦθοι. Ὑστερα ἐκφράζεται στοὺς πολιτισμοὺς ὅπου ὁ στοχασμὸς

1. Ὁπ. παρ. σ. 159.

καθορίζεται από το αναλυτικό πνεύμα, από αιτιολογικές συσχετίσεις και από συχνά αυθαίρετες συστηματοποιήσεις. Κατά τη φάση αυτή της πολιτιστικής εξέλιξης κυριαρχούν μορφές, όπως του Τάκιτου ή του Descartes. Τέλος το πνεύμα αναπτύσσει τη λειτουργία της έλλογης και ταυτόχρονα της συνολικής θεώρησης όρισμένων φαινομένων. Κατά τη φάση αυτή της εξέλιξής του αξιολογούνται όλες οι μορφές συλλογικής συμπεριφοράς, ιδίως ή τεχνολογική συμπεριφορά και γενικά οι μορφές εκείνες των ανθρώπινων σχέσεων που δε συνδέονται άμεσα με τους πολιτικούς θεσμούς και με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, π.χ. αυτές που αναπτύσσουν δυο άστοι που αντιδικούν σε κάποιο δικαστήριο¹.

Στην εξέλιξη αυτή του πνεύματος και των μορφών πολιτισμού που το εκφράζουν αντιστοιχεί ή εξέλιξη της νόησης ενός ατόμου από τη φάση κατά την οποία κατευθύνεται από τη φαντασία και το συναίσθημα στη φάση κατά την οποία αναπτύσσονται οι λειτουργίες της ανάλυσης, της σύνθεσης, και η νόηση αναπτύσσει τη δυνατότητα να διαπιστώνει τις πλάνες της. Έτσι από τις αναλύσεις του Fontelle συνάγεται το συμπέρασμα ότι η ιστορία της ιστορικής γνώσης είναι ή θεμελιώδης επιστήμη του ανθρώπου.

Αποσαφηνίζει τις διάφορες φάσεις της εξέλιξης της νόησης και γενικότερα του ανθρώπινου πνεύματος. Ο Fontenelle καθορίζει και τους κοινωνικούς και πολιτιστικούς όρους της ιστορίας της ιστορικής γνώσης. Η ιστορία του πολιτισμού αναπτύσσεται σε εποχές κατά τις οποίες ή πείρα διδάσκει στους ανθρώπους ότι είναι λ.χ. δυνατό να έλεγξουν τις φυσικές δυνάμεις με μοχλούς, έλατήρια ή άλλες τεχνικές εφαρμογές των νόμων της βαρύτητας. Αναπτύσσεται σε εποχές κατά τις οποίες ο άνθρωπος έχει συνείδηση της δυνατότητάς του να αλλάζει τη φύση για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Μια πρωτόγονη κοινωνία, που δεν έχει αναπτύξει τεχνολογία, δεν εύνοει τη γένεση και την εξέλιξη της ιστορίας του πολιτισμού, ιδίως της ιστορίας της τεχνολογίας. Αυτή ή διαπίστωση θεμελιώνεται πάνω στην άποψη του Fontenelle για τον τρόπο σχηματισμού της γνώσης κάθε μορφής. Όταν γνωρίζουμε ένα αντικείμενο, το παριστάνουμε με τὰ σχήματα που μάς είναι πιο οικεία. Το άγνωστο εξομοιώνεται προς το ήδη γνωστό². Οι παράστασεις που σχηματίζει μια κοινωνία για το παρελθόν της, που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ιστορικές, προεκτείνουν τις μορφές συλλογικής συμπεριφοράς, τους θεσμούς που τους δίνουν κανονικότητα και τις ήθικες παραστάσεις που τις κατευθύνουν και εξασφαλίζουν τη συνοχή του κοινωνικού συνόλου. Η αντίληψη του Fontenelle για την ιστορία της ιστορίας προϋποθέτει επίσης την αρχή της ενότητας του ανθρώπινου γένους. Η ενότητα

1. Όπ. παρ., σ. 161 - 163.

2. Όπ. παρ., σ. 153 - 154.

αυτή εκφράζεται με τὸ γεγονὸς ὅτι σ' ὄλους τοὺς λαοὺς καὶ σ' ὅλες τις ἐποχὲς τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ἀναπτύσσει τις ἴδιες μορφές πλάνης, προσηλώνεται στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ με τὸν ἴδιο τρόπο σ' αὐτές ἔστω καὶ πρόσκαιρα, ἀναπτύσσει, ὅταν οἱ πολιτιστικοὶ ὄροι εἶναι εὐνοϊκοί, τις ἴδιες δυνατότητες νὰ τις ξεπεράσει¹ ἢ τὴν ἴδια ἐπίγνωση ὅτι εἶναι ἀξεπάραστες, ἐπίγνωση ποὺ καὶ αὐτὴ ἐξελισσεται ἱστορικά. Ἔτσι ἄλλωστε ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κριτικὴ τῆς ἀρχαίας μαντικῆς, ποὺ ἀναπτύσσει ὁ Fontenelle στὴν *Histoire des Oracles*, οὐσιαστικὰ εἶναι κριτικὴ τῶν μορφῶν ποὺ πῆρε ὁ Καθολικισμὸς κατὰ τὴ νεώτερη ἐποχὴ. Μὲ τὴν κριτικὴ τῆς ἀρχαίας μαντικῆς ἐνισχύεται μιὰ κριτικὴ αὐτογνωσία. Ὁ ἄνθρωπος συνειδητοποιεῖ ὅτι μόνον μέχρις ἑνὸς σημείου μπορεῖ νὰ λυτρωθῆ ἀπὸ τὴν ἑλξη τοῦ φανταστικοῦ.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Fontenelle προτοιμάζουν τις ιδέες τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ὁ Βολταῖρος συμμερίζεται τὴν ἄποψη τοῦ Fontenelle ὅτι ἡ προσήλωση στὸ θαυμαστὸ καὶ τὸ φανταστικὸ, σὲ ἀντίθεση με τὴν κρίση ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ἀληθοφανές, παρεμποδίζει τὴ σωστὴ ἀνασύνθεση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος². Συμμερίζεται ἐπίσης τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ καταγραφή τῶν ἐντυπωσιακῶν γεγονότων ἀναστέλλει τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος³ γιατί ὅ,τι δὲν ἐξηγεῖται ὑπόκειται σὲ μυθοποίηση ἢ ἰδεολογικὴ παραμόρφωση. Ὅπως καὶ ὁ Fontenelle, ὁ Βολταῖρος δέχεται ὅτι βασικὸ ἀντικείμενο τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης εἶναι οἱ «μεταβολές» (*révolutions*) τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καὶ οἱ ἀλλαγές στὶς μορφές συλλογικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ τις ἐκφράζουν. Ὅπως καὶ ὁ Fontenelle, ὁ Βολταῖρος τονίζει ὅτι ὁ κύριος φορέας τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης εἶναι συλλογικός⁴. Γενικὰ τὸ *Essai sur l' Histoire* τοῦ Fontenelle ὀρίζει τις βασικὲς ἀρχές ποὺ ἀναπτύσσει καὶ ἐφαρμόζει σὲ σχέση με τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ τὸ *Essai sur les mœurs et l' esprit des nations* τοῦ Βολταῖρου. Ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα στὶς θεωρίες τοῦ Fontenelle καὶ τοῦ Βολταῖρου γιὰ τὴν ἱστορικότητα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος εἶναι ἔκδηλη καὶ ἀπὸ τις ἐλλείψεις ποὺ ὑπάρχουν στὴ θεωρία τους γιὰ τὴν ἱστορικὴ γνώση. Ἡ κυριότερη ἀπὸ αὐτὲς συνδέεται με τις ἀναλύσεις τους γιὰ τὸ θαυμαστὸ καὶ τὸ φανταστικὸ καθὼς καὶ γιὰ τοὺς μύθους ποὺ τὸ ἐκφράζουν. Ἡ προσήλωση στὸ φανταστικὸ καὶ τὸ μυθικὸ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν πρώτη φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα μπορεῖ νὰ ἐξελιχθῆ παραπέρα ἐφό-

1. ὄπ. παρ., σ. 165.

2. *Essai sur les Mœurs*, 2, σ. 800 - 801.

3. ὄπ. παρ., 2, σ. 815 - 816.

4. ὄπ. παρ., 2, σ. 816, 904.